

Αφροδίτη Αθανασοπούλου

Επίκουρη Καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας
Τμήμα Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών
Πανεπιστήμιο Κύπρου

Η *Αλληλογραφία* του Σολωμού: μια πολύτιμη πηγή για τη ζωή και το έργο του¹

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην εργασία αυτή ασχολούμαι με τον τόμο της *Αλληλογραφίας* του Διονυσίου Σολωμού που επιμελήθηκε ο Λίνος Πολίτης, εκκινώντας από την παρατήρησή του στο *Γύρω στον Σολωμό* για το κενό που υπάρχει στη σολωμική βιβλιογραφία σχετικά με μια έγκυρη βιογραφία του ποιητή απαλλαγμένη από την ανεκδοτολογία και παραφιλολογία που έχει συσσωρευτεί γύρω από τον βίο και την πολιτεία του. Στην εργασία δείχνω ότι η *Αλληλογραφία* του Σολωμού, που γενικά είναι υποβαθμισμένη στις σολωμικές μελέτες, αποτελεί πολύτιμη πηγή για να ανασυνθέσουμε, με στέρεα πραγματολογικά δεδομένα, το κοινωνικό περιβάλλον του ποιητή και τις σχέσεις οικονομικής και πολιτικής εξάρτησης μεταξύ των ανθρώπων της κάστας του και με την αγγλική Προστασία, και έτσι μας βοηθάει να κατανοήσουμε καλύτερα το έργο του.

*

Η περίπτωση του Διονυσίου Σολωμού αποτελεί πράγματι «περίπτωση». Όχι μόνο για τη δυσκολία που θέτει το θραυσματικό έργο του, ή η εγγενής διγλωσσία του, ή η αντισυμβατική θέση του ως συνειδητού δημοτικιστή ποιητή στον αιώνα της καθαρεύουσας, ή η οξύτατη ευαισθησία του που κάνει το ώριμο έργο του Σολωμού βαθύ μέχρι κριτικού καταποντισμού, αλλά και η δυσκολία στο να προσεγγίσουμε τον ίδιο τον άνθρωπο ένεκα του πέπλου που καλύπτει εν πολλοίς τη ζωή του. Είναι πραγματικά εντυπωσιακό πόση παραφιλολογία έχει συσσωρευτεί για τον βίο και την πολιτεία του Διονυσίου Σολωμού ήδη από τα χρόνια που ζούσε ή από αυτά που ακολούθησαν αμέσως μετά τον θάνατό του. Αναφέρω ενδεικτικά κάποια ερωτήματα, στα οποία δόθηκαν κατά καιρούς εύκολες και άκριτες απαντήσεις: ποιες σχέσεις είχε με τον αδελφό του Δημήτριο; Ποιος ο δεσμός του με τη μητέρα του και τη νέα της οικογένεια, την οικογένεια Λεονταράκη; Ποια η στάση του απέναντι στους Άγγλους που κατείχαν τα Επτάνησα στη διάρκεια του βίου του; Ποια η οικονομική του κατάσταση και συνακόλουθα το κοινωνικό του status; Πώς κινήθηκε στους κύκλους της υψηλής κοινωνίας της πρωτεύουσας των Επτανήσων; Ποιοι ήταν οι *πραγματικοί* φίλοι του; Ήταν εκ φύσεως τεμπέλης και αλκοολικός; Ήταν μισάνθρωπος; Πώς

περνούσε τις ώρες στο ησυχαστήριό του γράφοντας και ξαναγράφοντας «με ολάνοιχτα του λογισμού τα μάτια»; Τι σκεφτόταν; Σκεφτόταν άραγε τίποτε άλλο πέρα από την ποίηση; Τι σόι «εθνικός ποιητής» ήταν ένας άνθρωπος που δεν επισκέφτηκε ποτέ την Ελλάδα; Τι ήξερε από την Ελλάδα; Αγάπησε ποτέ; Και αν ναι, γιατί δεν ξέρουμε – δεν μας άφησε να μάθουμε – τίποτα για την προσωπική του ζωή;

Τέτοια ερωτήματα ιντριγκάρουν το πλήθος και άνετα προσφέρονται για κοινωνικό έλεγχο, κοινώς κουτσομπολιό. Και πράγματι, ο βίος και η πολιτεία του Δ. Σολωμού συχνά εκτέθηκε «μες στην πολλή συνάφεια του κόσμου», «στων σχέσεων και των συναναστροφών την καθημερινή ανοησία». Ήταν βέβαια δημόσιο πρόσωπο, ο εν ζωή εθνικός ποιητής των Επτανήσων.

Θεωρώ ότι δύσκολα κανείς μπορεί να πει κάτι που να στέκει για το έργο του Σολωμού αν πρώτα δεν ξεκαθαρίσει το στίγμα του στη ζωή – εννοώ την κοινωνική ζωή, και εννοώ την πολιτεία του με την ετυμολογική καταρχήν, όχι την ποιητική έννοια του όρου. Τι είδους πολίτης ήταν ο Σολωμός; Κάποιοι θεωρούν ότι ήταν αγγλόφιλος, ή τελοσπάντων ότι μεταβλήθηκε από φλογερό φιλελεύθερο στα νεανικά του χρόνια σε πολιτικά συντηρητικό στα ύστερα χρόνια, υπό την επήρεια και του αδελφού του· κάποιοι άλλοι εκτιμούν ότι ήταν «παράγοντας» που, ένεκα της φήμης του ως ποιητής και μέσω του αδελφού του, ο οποίος πολιτεύτηκε για χρόνια στο Ιόνιο κράτος, ασκούσε επιρροή προωθώντας τους δικούς του και υπονομεύοντας τους αντιπάλους του. Κάποιοι τρίτοι, πάλι, θεωρούν (έστω κι αν δεν το λένε δυνατά) ότι ο Σολωμός οφείλει την κοινωνική και ποιητική αναγνώριση στο γεγονός ότι ήταν «κόντες» – φέρνοντας ως αντιπαράδειγμα τη λήθη που σκέπασε για πολλές δεκαετίες τον «παρία» Κάλβο, μέχρι την ανακάλυψή του από τον Παλαμά. Δεν χρειάζεται να πάμε μακριά: φτάνει να θυμηθούμε εκείνο το βαρύ «Εψεύσθησαν αι ελπίδες του έθνους» που έσπευσε να δηλώσει ο Βαλαωρίτης, σε μια επιστολή του προς τον Κωνσταντίνο Ασώπιο, λίγους μήνες μετά τον θάνατο του Σολωμού,² ρίχνοντας πρώτος τον λίθο ή τη σκιά της αμφιβολίας, υπό το «άγχος της επίδρασης» όπως θα ερμήνευε μάλλον ο Harold Bloom.³

Είπα παραπάνω ότι πολλή παραφιλολογία έχει συσσωρευτεί γύρω από τη ζωή και, συνακόλουθα, το έργο του Σολωμού ήδη από τους άμεσους μάρτυρες: ανθρώπους που τον γνώρισαν από κοντά, όπως ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος του «Πόθεν η κοινή λέξις τραγουδώ» (1859), ο οποίος ανήκε στον σολωμικό κύκλο της Ζακύνθου, ή από ανθρώπους που είχαν πρόσβαση στο άμεσο οικογενειακό περιβάλλον του, όπως ο Δε

Βιάξης, που πρόφτασε τον αδελφό του, ή ο Καιροφύλας, ανιψιός της δεύτερης γυναίκας του Δημητρίου, της Ελένης, το γένος Τζεν.⁴ Είναι ο Καιροφύλας που διέσωσε – έστω και με τον τρόπο που το έκανε – στον Άγνωστο Σολωμό αποσπάσματα από την περιβόητη οικογενειακή δίκη, η οποία χάραξε όπως γνωρίζουμε με τρόπο ανεξίτηλο τον ποιητή Διονύσιο Σολωμό. Και μας έδωσε επίσης ο Καιροφύλας, στον ίδιο τόμο, μια εικόνα της ζωής του ποιητή μέσα από τη μαρτυρία της Ελένης Δημητρίου Σολωμού, που είναι βέβαια παραμορφωμένη από τις «φήμες».⁵

Και μετά από αυτούς, τους άμεσους μάρτυρες, το γαϊτανάκι της ανεκδοτολογίας και του «ιδανισμού» συνέχισαν οι επόμενοι, από τον Φάνη Μιχαλόπουλο⁶ έως και λιγότερο «συνήθεις ύποπτους», ανθρώπους με φιλολογικό και κριτικό κύρος, όπως αίφνης ο Γιάννης Αποστολάκης ή ο Νικόλαος Τωμαδάκης, οι οποίοι ενεπλάκησαν, μαζί με άλλους, στο μακάβριο παιχνίδι της κριτικής αυθεντίας, ήτοι της εξουσίας επί της σορού και του κληροδοτήματος του μεγαλύτερου ίσως Νεοέλληνα ποιητή, του «Δάντη» της μικρής καθ' ημάς φιλολογίας (μικρής, τηρουμένων των αναλογιών με την ιταλική).

Ανοίγω εδώ μια παρένθεση. Φαίνεται πως αποτελεί μια κατάρα των σολωμικών σπουδών η κριτική κόντρα μεταξύ των φιλολόγων που καταπιάστηκαν και καταπιάνονται με το έργο του εθνικού μας ποιητή. Ας θυμηθούμε την κόντρα –αμέσως μετά τον θάνατο του Σολωμού– μεταξύ Πολυλά και Ζαμπέλιου, κατόπιν την κόντρα μεταξύ Βάρναλη – Αποστολάκη, την κόντρα Τωμαδάκη – Λ. Πολίτη ή Πολίτη – Συκουτρή (γύρω από το εκδοτικό),⁷ την κόντρα Βελουδή – Κουτέλ για τον χαρακτήρα της σολωμικής ποίησης (νεοκλασικός/ ρομαντικός), έως τις πιο πρόσφατες αντεγκλήσεις μεταξύ Βελουδή – Στ. Αλεξίου ή Αλεξίου – Τσαντσάνογλου γύρω από την «αναλυτική» ή τη «συνθετική μέθοδο»,⁸ και πάει λέγοντας. Δεν είναι φυσικά κακό να υπάρχουν κριτικές αντιπαραθέσεις. Το κακό είναι ότι στην Ελλάδα συχνά προσλαμβάνουν χαρακτηριστικά προσωπικής αντιπάθειας μην επιτρέποντας τη συνένωση των δυνάμεων, τόσο αναγκαία για την προσπέλαση του δύσβατου έργου αυτού του εμβληματικού ποιητή. Σε κάθε περίπτωση, νομίζω ότι η ιστορία των σολωμικών σπουδών στη χώρα μας μπορεί καλύτερα να κατανοηθεί μέσα από την ιστορία των κριτικών διενέξεων γύρω από το έργο αυτού του αινιγματικού ανθρώπου.⁹

*

Υπάρχει άραγε κάποια πηγή, πρωτογενής πηγή, που θα μπορούσε να φωτίσει τουλάχιστον όχι με παραμορφωτικό φακό κατά το δοκούν τα καθέκαστα του βίου και

του έργου του Σολωμού; Ο πρώτος μελετητής που καταπιάστηκε σοβαρά με αυτό το ερώτημα ήταν ο Λίνος Πολίτης, ο άνθρωπος στον οποίο οφείλουμε ουσιαστικά το corpus του εκδομένου και αυτόγραφου έργου του Σολωμού και άρα δεν είναι υπερβολή να πούμε ότι του χρωστούμε τη βάση των σολωμικών σπουδών, δηλαδή: την έκδοση των *Απάντων* του Σολωμού, τ. Α': *Ποιήματα* (1948), τ. Β': *Πεζά και Ιταλικά* (1955) (βασισμένη στην editio princeps [1859] των *Ευρισκομένων* του Πολυλά), τη μνημειώδη έκδοση των *Αυτογράφων έργων* (1964) και, τέλος, την πολύτιμη έκδοση της *Αλληλογραφίας* του Σολωμού, την οποία ο Λ. Πολίτης δεν πρόλαβε να δει (εκδόθηκε το 1991 από τον Έκαρο με επιμέλεια Ελένης Τσαντσάνογλου ως τόμος Γ' των σολωμικών *Απάντων*).¹⁰ Όλοι οι επόμενοι εκδότες του σολωμικού έργου (Παπανικολάου, Αλεξίου, Βελουδής, Δημηρούλης κ.ά.) δεν μπορούν να υπερκεράσουν αυτή τη δουλειά του πιο αφοσιωμένου ίσως και χαλκέντερου σολωμιστή, μπορούν μόνο να την αναμορφώσουν, να την συμπληρώσουν, να την διορθώσουν στα επιμέρους, με μικρότερη ή μεγαλύτερη ευστοχία, αλλά δεν μπορούν να αντικαταστήσουν την έκδοση (Πολυλά-) Πολίτη.

Ο Λίνος Πολίτης, λοιπόν, κατά τη διάρκεια της μακράς ενασχόλησής του με το έργο του Σολωμού, μας άφησε ένα είδος φιλολογικού ημερολογίου εργασίας: αναφέρομαι στον σύμμικτο τόμο μελετημάτων του με τον τίτλο *Γύρω στο Σολωμό*, ο οποίος πρωτοεκδόθηκε το 1958 και κυκλοφόρησε σε επαυξημένη έκδοση από το ΜΙΕΤ το 1985 με επιμέλεια Γ. Π. Σαββίδη.¹¹ Εκεί ο αναγνώστης-μελετητής, μεταξύ άλλων, διαπιστώνει για πρώτη φορά το πρόβλημα βάσης: την έλλειψη μιας πραγματολογικά έγκυρης βιογραφίας του Σολωμού, που να παρακολουθεί συστηματικά και την εξέλιξη του έργου του. Υπάρχει βέβαια *Ο βίος και το έργο του Σολωμού* του αείμνηστου Εμμανουήλ Κριαρά, αλλά και αυτή η πρώιμη εργασία, καμωμένη το 1948 και δημοσιευμένη στα 100χρονα από τον θάνατο του Σολωμού το 1957 (β' έκδοση: Θεσσαλονίκη 1969), δεν αποφεύγει τις παγίδες της ανεκδοτολογίας των προγενέστερων βιογραφιών περί τον ποιητή που αναπόφευκτα έχουν δημιουργήσει ένα ίζημα, δύσκολο να το διαπεράσει κανείς, γύρω από το ποιος ήταν ο Σολωμός.¹²

Γράφει ο Λ. Πολίτης στο *Γύρω στον Σολωμό*, παίρνοντας αφορμή από τις αλχημείες των πρώτων βιογραφιών, του Καιροφύλα και του Μιχαλόπουλου:

Με τέτοιες όμως νοθείες κειμένων, με παρόμοιες διαστροφές των πραγματικών γεγονότων, με μεγαλοφάνταστες υπερβολές και αβάσιμους εντελώς συνδυασμούς,

τα δυο αυτά βιβλία, που δεν είναι δα και τα μόνα που συγκεντρώνουν το βιογραφικό υλικό, ο *Άγνωστος Σολωμός* του κ. Καιροφύλα και ο *Διονύσιος Σολωμός* του κ. Μιχαλόπουλου, έχουν δημιουργήσει μια εικόνα της ιδιωτικής ζωής του ποιητή, που είναι ολότελα διαφορετική από την πραγματική, που κινδυνεύει όμως να περάσει και να καθιερωθεί στη συνείδηση των περισσότερων.

Η παραποιημένη αυτή εικόνα της ιδιωτικής ζωής του Σολωμού είναι πια καιρός να ξεκαθαριστεί. [...] Μετά το αρνητικό αυτό ριζικό ξεκαθάρισμα πρέπει να κάμουμε ακόμα πολλή δουλειά ώσπου να είμαστε σε θέση να δώσουμε μια αντικειμενική βιογραφία του Σολωμού. Πρέπει πρώτ' απ' όλα να μελετήσουμε και να γνωρίσουμε τα κείμενα, προπαντός τα γράμματα [...]. Ας δημοσιευτούν ακόμη τα επίσημα έγγραφα της δίκης ή ας μας δώσει αξιόπιστος και σοβαρός άνθρωπος την εξιστόρηση της δίκης αυτής στηριγμένη στις αγωγές των αντιδίκων και στις αποφάσεις των δικαστηρίων [...]. Ας ασκηθεί έπειτα αυστηρή κριτική στα «ανέκδοτα» από θολές πηγές που κυκλοφορούν [...]. Και ας γίνουν τέλος προσιότερα τα όσα αξιόλογα έγγραφα, δίπλα στον Μάντζαρο, οι άνθρωποι που γνώρισαν το Σολωμό από κοντά και που ήταν σε θέση να τον κατανοήσουν, όπως ο Τομαζέο, ο Ρεγκάλντι, ο Κουζάνι.

Και καταλήγει ο Λ. Πολίτης:

Με τον τρόπο αυτόν θ' αποκτήσουμε βάσεις σταθερές μέσα στον κυκεώνα που μας προσφέρουν οι σημερινές βιογραφίες και θα μπορέσουμε ίσως ν' αντικρίσουμε με τα μάτια της ψυχής μας την εξαιρετική προσωπικότητα του ποιητή, που τόσο καταπληκτική εντύπωση προξενούσε σε όποιον είχε την ευτυχία να τον πλησιάσει. Βέβαια, εκεί που η προσωπικότητα καθρεφτίζεται πιο γνήσια είναι το έργο του ποιητή, κι αν δεν ξεκινούμε από εκεί, όλα αυτά τα ξεχωρισμένα επεισόδια θα χάσουν το κρυφό νήμα που τα συγκρατεί [...]. Από τα περιστατικά της ζωής, μόνο ένα αχνό αντιφέγγισμα της πλούσιας αυτής προσωπικότητας θα μπορέσουμε εμείς σήμερα να συλλάβουμε. Μήπως και οι πιο κοντινοί του μπόρεσαν να τη νιώσουν σ' όλο της το βάθος; Κι ο ίδιος ο Μάντζαρος, που «πέρασε μαζί του –όπως μας λέει ο ίδιος– ένα ολόκληρο μέρος της ζωής του», δεν τελειώνει το χαρακτηρισμό του με την αμφιβολία πως «κανείς δε θα μπορούσε να πει πως γνωρίζει ως το βάθος της προσωπικότητάς του τη βαθύτερη ουσία»;¹³

Την ανάγκη αυτή, για μια αντικειμενική και τεκμηριωμένη βιογράφιση του ποιητή Σολωμού, επιχείρησε –και σε μεγάλο βαθμό πέτυχε– να καλύψει η έκδοση του τόμου της *Αλληλογραφίας* από τον Λ. Πολίτη και τους συνεργάτες του. Όπως σημειώνει ο ίδιος ο επιμελητής για τη σημασία της έκδοσης:

Είναι τόσο λίγα τα όσα ξέρουμε για τον ποιητή [...], για την ιδιωτική και την κοινωνική του ζωή, ώστε να είναι ιδιαίτερα πολύτιμο το φως που θα χύσουν τεκμήρια τέτοιας σημασίας όπως η ιδιωτική αλληλογραφία. Η έλλειψη αυτή στοιχείων εξέθρεψε μάλιστα μια μυθολογία γύρω από το πρόσωπο του ποιητή, παρεξηγήθηκαν γεγονότα και μεγαλοποιήθηκαν επεισόδια, και φανερώθηκε μια δημοσιογραφική σκανδαλοθηρία με κάποια τάση «σμίκρυνσης», που έφτασε να παρουσιάσει έναν «άγνωστο» Σολωμό, αλλιώτικον από τον πραγματικό – τάση που δυστυχώς έχει κάποτε ως σήμερα τον απόηχό της. Απέναντι στη φαντασία αυτή και τη μυθοποίηση, η πραγματικότητα που παρουσιάζουν οι επιστολές είναι το πιο ισχυρό και το πιο αυθεντικό αντίρροπο.¹⁴

Οι δυσκολίες του εγχειρήματος παρουσιάζονται ανάγλυφα στην Εισαγωγή: ο Πολίτης είχε καταρχήν να αντιμετωπίσει τη διασπορά του υλικού, σε λογής ιδιωτικά αρχεία, όχι όλα το ίδιο ευπρόσιτα, όπως και την αναπόφευκτη απώλεια μέρους των επιστολών¹⁵ – διασπορά και απώλεια που συνοδεύει σαν μια άλλη κατάρα τις τύχες του σολωμικού έργου εν γένει, επιτείνοντας την εγγενή δυσκολία που παρουσιάζει στον φιλόλογο η φυσική κατάσταση των αυτογράφων, δηλαδή ο γλωσσικά και ειδολογικά μεικτός, αποσπασματικός ή/και θραυσματικός χαρακτήρας της σολωμικής δημιουργίας.

Μία από τις μεγάλες αρετές της έκδοσης, που οφείλεται στην επάρκεια και οξύνοια ενός φιλόλογου με εμπειρία αρχείων (ο Λ. Πολίτης, θυμίζω, εργάστηκε για χρόνια ως Επιμελητής στο Τμήμα χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης), ήταν η χρονολόγηση των επιστολών, για την οποία ο Πολίτης στηρίχτηκε όχι μόνο στο υλικό μέρος τους (ταχυδρομικές σφραγίδες, χαρτί, υδατόσημα, υπογραφές), αλλά και στην αναδίφηση της *Εφημερίδας των Ιονίων Νήσων* που διευκόλυνε την εξακρίβωση των μετακινήσεων του Σολωμού και των οικείων του, όπως και τον εντοπισμό άλλων σημαντικών πραγματολογικών στοιχείων. Πολύ χρήσιμος επίσης είναι ο σχολιασμός των επιστολών, χωρίς τον οποίο σε πλείστες περιπτώσεις το περιεχόμενό τους θα έμενε ασαφές έως και ακατάληπτο στον σημερινό αναγνώστη (το *Λεξικό Ζώη* εδώ αποδείχθηκε πολύτιμο, ιδίως το α' μέρος του: *Ιστορικών - Βιογραφικών*).¹⁶

Εκείνο που λείπει, αλλά θα μπορούσε εύκολα να καλυφθεί σε μια επόμενη συμπληρωμένη έκδοση της *Αλληλογραφίας*, στον βαθμό φυσικά που το επιτρέπει το σωζόμενο αρχαιακό υλικό, είναι ορισμένα ντοκουμέντα που αποτελούν κρίσιμες ψηφίδες στο παζλ της βιογραφίας του Σολωμού. Λείπουν, για παράδειγμα, οι επιστολές Γαλβάνη, όλες οι επιστολές της μητέρας, καθώς και άλλα σημαντικά έγγραφα γύρω από την οικογενειακή δίκη ή για άλλες υποθέσεις των Σολωμών, στο Παράρτημα ή στο Επίμετρο των εγγράφων που συνοδεύει την έκδοση (ορισμένες από αυτές τις ελλείψεις αναφέρω στη σημείωση).¹⁷ Και μια που στην *Αλληλογραφία* περιλαμβάνονται και άλλα πράγματα εκτός από τις επιστολές, θα ήταν ίσως καλό να δημοσιεύονταν στην έκδοση συγκεντρωτικά και οι μαρτυρίες για τον Σολωμό των πιο έγκυρων άμεσων μαρτύρων (Μάντζαρου, Regaldi, Νικόλαου Λούντζη, και άλλων), όπως είχε τονίσει ο ίδιος ο Πολίτης.¹⁸

Θα μπορούσε επίσης να γίνει μια αναδιευθέτηση της ύλης, πιο ευχερής για τον αναγνώστη, κατά ζεύγη αλληλογράφων: π.χ. όλες οι επιστολές μεταξύ Διονυσίου και Δημητρίου μαζί, σε χρονολογική σειρά, ώστε να φαίνεται η συνομιλία μεταξύ τους, και να διαχωριστούν οι επιστολές από τα λοιπά έγγραφα (αιτήσεις, υπομνήματα, πληρεξούσια κλπ.), τα οποία θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν όλα στο Παράρτημα (τώρα μερικά από αυτά βρίσκονται στο κύριο corpus της *Αλληλογραφίας* μαζί με τις επιστολές: βλ. αρ. 52, 53, 54, Β6), και ορισμένα, σημαντικά, όπως είπαμε λείπουν.

Τέλος, θα ήταν σκόπιμο το Ευρετήριο ονομάτων να συμπληρωνόταν με ορισμένα βασικά βιογραφικά στοιχεία (κατά το υπόδειγμα του ιστορικού-βιογραφικού μέρους του *Λεξικού Ζώη*), ή έστω με ένα τηλεγραφικό σχόλιο για τον ρόλο του καθενός στα γράμματα, ώστε να ξέρουμε ποια πρόσωπα σχετίζονται με οικονομικά θέματα, ποια με συνοικέσια, ποια με την πολιτική κ.ο.κ. (Θα μπορούσαν επίσης οι παραπομπές σε αριθμούς επιστολών και αντίστοιχων σελίδων να έμπαιναν μαζί, και όχι ξεχωριστά όπως τώρα, για τη διευκόλυνση του αναγνώστη).

Και στην παρούσα της μορφή, όμως, η *Αλληλογραφία* του Σολωμού αποτελεί πολύτιμη πηγή για τη ζωή και το έργο του. Τι μαθαίνουμε από τον τόμο αυτό; Θα σκιαγραφήσω ένα πλαίσιο ερμηνευτικών δυνατοτήτων χρησιμοποιώντας ορισμένους βασικούς άξονες:

α) Οικογενειακές σχέσεις. Οι επιστολές του Διονυσίου προς τον επιστήθιο φίλο του και δικηγόρο Ιωάννη Γαλβάνη (σημειωτέον ότι του Γαλβάνη δεν εκδίδεται [δεν σώζεται;] κανένα γράμμα), μας επιτρέπουν να καταλάβουμε καλύτερα τους λόγους της απόφασης του ποιητή να μετοικήσει στην Κέρκυρα αλλά και τη συνειδητή «αγάπη της μοναξιάς»,¹⁹ την αποχή του δηλαδή –ή και αποστροφή του– από τα κοινωνικά ειωθότα, ιδίως σε ό,τι αφορά τους γάμους συμφέροντος στους κύκλους της ζακυνθινής, και ευρύτερα επτανησιώτικης κοινωνίας της εποχής του. Όπως έχω δείξει σε άλλη εργασία,²⁰ ο ποιητής είναι πολύ καυστικός στην κοινωνική κριτική που εξαπολύει με επίκεντρο τον θεσμό του γάμου (ακριβέστερα: της προίκας) και emphaticά αρνητικός στο να συναινέσει σε γάμους όπως αυτός που ετοιμάζει ο φίλος του Γαλβάνης με μια κατά σχεδόν 20 χρόνια νεαρότερή του κόρη καλής οικογενείας την οποία δεν ξέρει καλά-καλά, τη Ναταλία Δομενεγίνη – γάμους αταίριαστους, δηλαδή, που εμμέσως πλην σαφώς ανακινούν μέσα του το τραύμα της δικής του οικογενειακής μοίρας και τον καθιστούν ψυχολογικά απρόθυμο να δεσμευτεί.²¹

Εδώ θα ήθελα να αναδείξω μια άλλη πτυχή που φανερώνει η επιστήθια αλληλογραφία του ποιητή με τον Γαλβάνη. Οι σχέσεις του Διονυσίου με τον αυτάδελφό του Δημήτριο δεν ήταν ανέφελες στα χρόνια της Ζακύνθου· τα κληρονομικά θέματα, απ' ό,τι φαίνεται, επισκίασαν τις ενδοοικογενειακές σχέσεις πολύ νωρίτερα από τη δίκη του 1833. Ο αναγνώστης υποψιάζεται βέβαια ότι ο Διονύσιος παίρνει την απόφαση να φύγει από τη Ζάκυνθο και να εγκατασταθεί στην Κέρκυρα και λόγω των τεταμένων σχέσεών του με τον αδελφό του. Οι λόγοι αυτοί τον αναγκάζουν συχνά να κατοικεί στην εξοχή, αποφεύγοντας τη συνάφεια με τον αδελφό του στο ίδιο σπίτι: οι δυο τους έχουν μαλώσει για το ποιος θα κατοικήσει στο πάνω ή στο κάτω διαμέρισμα του πατρικού σπιτιού, ακόμη και για τα έπιπλα, γεγονός που οδηγεί τον Διονύσιο να στείλει μέχρι και εξώδικο στον αδελφό του, με δικηγόρο τον Γαλβάνη.²²

Αλλά ακόμη πιο κρίσιμη για τη μετοίκηση του ποιητή στην Κέρκυρα φαίνεται να είναι η σχέση του με τη νέα οικογένεια της μητέρας του Αγγελικής, η οποία σχεδόν αμέσως μετά τον θάνατο του γερο-κόντε έχει παντρευτεί τον Εμμανουήλ Λεονταράκη και έχει κάνει 4 παιδιά (δυο αγόρια: τον Ιωάννη και τον Σπύρο και δυο κορίτσια: την Αννέτα και την Τζόγια).²³ Ίσως η αδυναμία του Διονυσίου στη μητέρα του, η τρυφερή και βαθιά αγάπη που της τρέφει, όπως φαίνεται από τα πρώτα πρώτα γράμματα του τόμου, τον καιρό που νεαρός φοιτητής στην Ιταλία της γράφει για τις επιδόσεις του και τη νοσταλγία του,²⁴ ίσως και η ίδια του η φύση ως άνθρωπου –η βαθιά του

ενσυναίσθηση προς την ανθρώπινη ανάγκη– καθιστούν, ως φαίνεται από την ανάγνωση των γραμμάτων της «ζακυνθικής εποχής», τον ποιητή θύμα εκμετάλλευσης πρώτα και κύρια από τους οικείους του, την οικογένεια Λεονταράκη.

Από την *Αλληλογραφία* μαθαίνουμε ότι ο Διονύσιος μεσολαβεί με υπόμνημα προς τον Λόρδο Μέγα Αρμοστή Φρέντερικ Άνταμ (Frederick Adam) προκειμένου να μειώσει την ποινή του Σπύρου Λεονταράκη που του έχει επιβληθεί δικαστικά για παραβατική συμπεριφορά,²⁵ διαθέτει αφιλοκερδώς το σπίτι που έχει κληρονομήσει από τον πατέρα του στην οικογένεια Λεονταράκη,²⁶ και χρηματοδοτεί αδρά τον ετεροθαλή αδελφό του Ιωάννη στις νομικές σπουδές του στην Ιταλία.²⁷ Αλλά ο Σολωμός δεν είναι κουτός. Αντιλαμβάνεται την εκμετάλλευση, και αυτή τον πονάει βαθιά με βάση τις καλές του προθέσεις, πράγμα που τον οδηγεί σε μια έκρηξη εσωτερικού θυμού, για την οποία ζητάει διαφυγή. Και η διαφυγή του είναι η απομάκρυνση από το νοσηρό οικογενειακό περιβάλλον, η μετοίκηση δηλαδή στην Κέρκυρα, που τα πρώτα χρόνια, μέχρι το ξέσπασμα της δίκης, φαίνεται ότι του προσφέρει την αναγκαία ησυχία, εσωτερική γαλήνη και περισυλλογή, τόσο απαραίτητες για να οδηγηθεί στο «νόημα της τέχνης». Το ψυχικό εκκρεμές ανάμεσα στην ταραχή και στη γαλήνη απεικονίζεται σε ορισμένα έργα που βρίσκονται στο μεταίχμιο των δύο περιόδων, όπως ο *Λάμπρος* ή *Η Γυναίκα της Ζάκυθος* (β' γραφή), από τη μια, και, από την άλλη, ποιήματα όπως η ωδή *Εις μοναχήν* και *ανάλογα*, όλα έργα που χρονολογούνται μεταξύ 1828 και 1829.

Αλλά βέβαια η τραγωδία δεν αργεί να ξεσπάσει. Η πίκρα που νιώθει ο ποιητής από τη συμπεριφορά της οικογένειας Λεονταράκη, και ειδικά από την ανηθικότητα του Ιωάννη, εκδηλώνεται με οργισμένες εκφράσεις σε διάφορα γράμματα, όπως λ.χ. οι αρ. 55, 66, 80, 81, 83, που δείχνουν ότι ο Διονύσιος έχει πολλά κρατημένα. Στα παραθέματα που ακολουθούν τα πλάγια είναι δικά μου, οι αραιώσεις του κειμένου. Ο ποιητής βρίσκεται πλέον στην Κέρκυρα.

Στον αρ. 55, μετά τα καμώματα του Σπύρου Λεονταράκη, γράφει στον Γαλβάνη:

Ας κάνουν λοιπόν όλοι τους όπως καταλαβαίνουν· για μένα είναι πεθαμένοι, και δεν έχω παρά μια μητέρα μονάχα. Ο κύριος Σπύρος έκανε κάτι σαν ανταρσία ανάμεσα στους εκλαμπρότατους φυλακισμένους, και λίγο έλειψε να τις φάει, όπως ορίζει κάποια σχετικά απόφαση. [...] Μου γράφεις: «Για τον Σπύρο ο αδελφός τους και η μητέρα μου είπαν πως θα σκεφτούν, μα πως δεν έχουν χρήματα κτλ.». Ας τους στείλει ο Κύριος, μα εγώ δεν δίνω πεντάρα τσακιστή σ' αυτήν την οικογένεια του κυρίου Εμμανουήλ, ποτέ πια (με νιώθεις), μπορώ μάλιστα να σου πω πως αν κανείς

έρθει να χτυπήσει την πόρτα μου για τα έξοδα του κυρίου Σπύρου, εγώ θα κάνω κάτι που δε θα μείνουν και πολύ ευχαριστημένοι. Γι' αυτό εσύ φρόντισε να μη δώσουν αφορμή, για να γλιτώσουν από κάποια ταπεινώση. Εγώ δεν έχω γι' αυτόν παρά μόνο τα 5 κολονάτα εκείνα που του στέλνω κάθε δεκαπέντε μέρες με το μέσο του Κάντηλα. (σ. 182-183)

Στον αρ. 66 δηλώνει στον αδελφό του ότι δεν επιθυμεί να μείνει ούτε στο σπίτι του ούτε στο «σπίτι της μητέρας» στη Ζάκυνθο (αυτό που της είχε παραχωρήσει),

γιατί οι συγκατοικίες δε μου αρέσουν. Και για να μην πικραθεί εκείνη [η μητέρα], πράμα που καθόλου δεν το θέλω, θα προτιμούσα να αδειάσω το δικό μου σπίτι [από τους νοικάρηδες], αν καμιά μεγάλη ανάγκη μ' εβίαζε να έρθω, μόλο που τίποτα δεν μπορεί να είναι ισχυρότερο ούτε καν το ίδιο με ό,τι με αναγκάζει να μένω εδώ [εννοεί την ποίηση]. (σ. 224)

Στον αρ. 80, έχοντας πληροφορηθεί τις απατεωνιές του Ιωάννη με το φαλκιδεμένο πτυχίο του στην Ιταλία, αποφεύγει να τον χαιρετίσει όταν επιστρέφει, και εξηγεί το γιατί στον Γαλβάνη:

Γιατί το ξέρω πολύ καλά πως κάτι μούτρα όταν θυμίζουν χωρίς να τους ρωτήσει κανείς την ευγνωμοσύνη τους, δεν έχουν άλλο σκοπό παρά να τη χρησιμοποιήσουν και πάλι όταν θα τους δώσει την ευκαιρία η χαζομάρα του αλλουνού. Ο παλιός εκείνος Διονύσιος έχει πεθάνει από τα χρόνια που, με τη βοήθεια του Θεού, ήρθε στην Κέρκυρα· κι όσοι κουράζανε τα μάτια τους βλέποντας προφητικά την καταστροφή του, δε θα δουν άλλο παρά μια κατάσταση ολοένα και πιο ανθηρή, που τον κάνει να χαίρεται για την ελευθερία του και για κείνο το λίγο καλό που θα μπορέσει να κάνει. (σ. 279)

Στον αρ. 81, πάλι, όταν φαίνεται καθαρά πού το πάει το πράγμα ο Ιωάννης σφετεριζόμενος τον τίτλο του «κόντε», ο ποιητής γράφει στον αδελφό του:

Τώρα, αν φτάσαμε σε τέτοιο σημείο με έναν άνθρωπο που έφαγε τόσον καιρό το ψωμί μου, δε θέλω να του μένει καμιά υποχρέωση. Ειδοποίησε λοιπόν *αμέσως* αυτούς τους κυρίους του σπιτιού κοντά στη βρύση να φύγουν *γρήγορα*, γιατί το θέλω για δική μου χρήση. (σ. 284 – η ίδια απόφαση επαναλαμβάνεται μετ' επιτάσεως και σε άλλα γράμματα: βλ. αρ. 83, σ. 308, αρ. 97, σ. 352)

Βλέπουμε λοιπόν ότι τα αίτια της οικογενειακής τραγωδίας είναι βαθιά, το καζάνι βράζει από καιρό. Η μοιραία κατάληξη της δίκης έχει πολλαπλές αφορμές, που

πλήττουν στην καρδιά έναν άνθρωπο με ιδιαίτερη ευαισθησία σε ζητήματα τιμής και ήθους, όπως ο ποιητής. Η «σκληρότητα», επομένως, που του καταμαρτυρούν οι πρώτοι βιογράφοι του δεν είναι αναληθής και άσκηση δύναμης (ο ισχυρότερος κοινωνικά και οικονομικά πλήττει τον ασθενέστερο που ζητάει κι αυτός μια θέση στον ήλιο). Αντιθέτως, είναι δείγμα ακριβώς της απαρέγκλιτης προσήλωσης στο καλό και στο αγαθό, και θα πρέπει να ερμηνευτεί όχι με τα μυωπικά γυαλιά των κριτικών, ή τις όποιες δικές τους προβολές στον χαρακτήρα του, αλλά σύμφωνα με τα λεγόμενα και τα κίνητρα του ίδιου του ποιητή. Στο κρίσιμο γράμμα αρ. 81, στο οποίο ανακοινώνει την απόφασή του για την έξωση της οικογένειας Λεονταράκη από το σπίτι του, γράφει στον αδελφό του:

[...] μην πάρεις το πράμα για καπρίτσιο της στιγμής γιατί δεν είναι. [...] Τα καμιά εκατοστή τάλιρα που οικονομούν δεν μπορούν να τα οικονομούν εις βάρος της υπομονής μου, για να μην πω τίποτ' άλλο. Αυτός είναι εκείνος ο τιποτένιος [...] – αυτός που αφού έχασε μ' ένα συνάδελφό του δεν ξέρω πόσα χρήματα, τον κατηγορήσαν ύστερα στον Γαλβάνη πως έκλεψε τα ρούχα που έχασε ο συνάδελφός του· του άνοιξαν με τη βία το μπαούλο και τα ρούχα τα βρήκανε μέσα. *Τέτοιας λογής άνθρωποι χρειάζονται γερές ματσουκιές απάνω στο ξερό τους, και όσο είναι καιρός, αλλιώς – ταπεινότατος δούλος σας.* Ανακοίνωσε την επιθυμία μου αυτή στον Γαλβάνη, κι αν τυχόν δώσει καμιά αντίθετη συμβουλή, συμβούλευσέ τον κι εσύ από μέρους μου να μη δίνει συμβουλές σε όποιον δεν του τις γυρεύει. Σκέψου στο τέλος ότι και η παραμικρότερη μετριοπάθεια που θα δείχναμε απέναντί του θα έκανε όλο και περισσότερο να φουντώνει η υπεροψία του και να δυναμώνει παραπάνω η τρέλα που έχει βάλει στο μυαλό του. (σ. 285)

Αυτός που διαγράφεται μπροστά μας πλέον δεν είναι ένα «θύμα», αλλά ένας άντρας που αναλαμβάνει τις πράξεις του στο ακέραιο. Και είναι έτοιμος να πληρώσει το κόστος τους, γνωρίζοντας με τι ανθρώπους έχει να κάνει. Δυο τελευταία λόγια για την περίφημη «σκληρότητα» προς τη μητέρα. Είναι χαρακτηριστικό ότι από όλες τις παραπάνω δηλώσεις, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, ο Σολωμός *εξαιρεί* τη μητέρα. Αυτό φαίνεται ιδιαίτερα στο γράμμα αρ. 83 προς τον Γαλβάνη, όπου μεταξύ άλλων διεισδυτικών σχολίων για την οικογένεια Λεονταράκη, που θα αποδειχθούν αληθινά, ο Διονύσιος εκφράζει τα αναλλοίωτα αισθήματά του για τη μητέρα *παρά* το τραγικό αδιέξοδο στο οποίο νιώθει ότι αυτή βρίσκεται με το ξέσπασμα της δίκης (είμαστε στον Νοέμβριο του 1833).

Συνθέτω από τις σ. 307-309:

[...] Όσο για τη μητέρα μου, είναι πάντα η μητέρα μου· κι έγγραψα στον αδελφό μου λόγια ήμερα, για να μην είναι πάντα πικραμένη η καρδιά του εναντίον της. Αυτή το ξέρει μπροστά στο Θεό τίνος γιος είναι αυτός ο άθλιος, που του καρφώθηκε η ιδέα να γίνει πλούσιος· αλλά με το δρόμο που παίρνει, πίστεψέ με, δε θα κατορθώσει τίποτα. Αν ωστόσο, με οποιοδήποτε άλλο δρόμο, κατάφερνε να γίνει πάμπλουτος, η μητέρα μου, που ξέρει την καρδιά όλων της των παιδιών, θα μάθει πως θα την αφήσουν ακόμη και να αγκομαχάει για ένα ζευγάρι παπούτσια και για το ψωμί· και θα την πετάξουν στην άκρη σαν κανένα συγύρι του σπιτιού, ολότελα άχρηστο. Μόνο ο Σπύρος την αγαπά· για τους άλλους είναι κιόλας πολύ που την έχουν στο σπίτι.²⁸ Όσο για μένα, δεν μπορώ να πω τίποτα για ό,τι έχω κάνει, γιατί γι' αυτήν δεν έχω κάνει παρά μόνο το καθήκον μου. Η θεία Πρόνοια, που το ξέρει πως εγώ δεν έκαμα ποτέ σκληρά τα σπλάχνα που Εκείνη ευδόκησε να μου χαρίσει, θα εξακολουθήσει να μ' έχει ταπεινό δούλο της καλοσύνης της. [...]

Είχα εγώ δίκιο; Πες τώρα [τα πλάγια του κειμένου]. Τα λόγια αυτά του Δ[ημήτρη] δε σημαίνουν τίποτα. Πρώτα πρώτα: αν αυτοί είναι τέτοιοι που είναι, τι φταίει μια δυστυχισμένη γυναίκα, που είναι η μητέρα μας; Ύστερα: αν δεν είχα κάνει τίποτα γι' αυτούς, ή, για να το πω καλύτερα, για τη μητέρα μου, άραγε για τον λόγο αυτόν θα είχαν βάλει κατά μέρος τις τρέλες τους; [...] Κοντολογίς ο καθένας πρέπει να κάνει για τους γονείς του ό,τι μπορεί: [...] όχι από υπολογισμό, αλλά από καθήκον. Μου λες πως έχω λόγους να τους μισώ; Κι όμως δεν τους μισώ καθόλου. Τον Ντον Εμμανουήλ τον συλλογίζομαι με απίστευτη περιφρόνηση, τον Ντον Εμμανουήλ, που ο άμετρος εγωισμός του είναι η αιτία που δεν έχει στον κόσμο ούτε μια ψυχή να τον σκέφτεται! [...]

Ξέχασα να σου πω πως ο Δημήτρης μου έγγραψε ότι από τα κλάματα και από τις ενέργειες της μητέρας κατάλαβε πως δεν ήταν θυμός εναντίον του Γιάννη, αλλά λύπη επειδή έχασε εμένα. Σ' αυτό εγώ απάντησα εκείνο που έπρεπε να απαντήσω, με φρονιμάδα. Δεν μου είπε όμως εκείνο που μου έγγραψες εσύ, πως θα αποτραβηχτεί στην περίπτωση που ο Γ. θα επιχειρούσε κάτι, ή κάποιος άλλος γι' αυτόν. Πώς ν' αποτραβηχτεί; Και να πάει πού; Ίσως στο σπίτι του Δημήτρη; Αυτό όμως θα ήταν το χειρότερο που θα μπορούσε να κάνει για μας θα έλεγαν πως τη δωροδοκήσαμε. Στο σπίτι αλλωνών; Και ποιος θα τη συντηρεί; Δεν καταλαβαίνω τίποτα, εκτός πια αν η γυναίκα, στην ταραχή που έχει από τον πόνο της, λέει ό,τι της έρχεται στα χείλια.

β) Οικονομικές σχέσεις. Η *Αλληλογραφία* αποκαλύπτει μια διάσταση που δεν φαίνεται να απασχολεί τους πύρους φιλολόγους που ασχολούνται με το έργο του Σολωμού, καθότι άσχετη με τον «ιδανισμό» του, είναι όμως καθοριστική για την επιβίωση του ποιητή, χωρίς την οποία βέβαια έργο δεν μπορεί να γίνει. Αναφέρομαι στα οικονομικά του οίκου Σολωμού, πρώτα και κύρια στη νομή της πατρικής περιουσίας, στην οποία εμπλέκονται όχι μόνο τα «παράνομα» αλλά και τα νόμιμα τέκνα του μακαρίτη κόντε Νικολάου (ο Ροβέρτος και η Ελένη), όπως επίσης και ο Ιωάννης Λεονταράκης, του οποίου η πατρότητα και η εξ αυτής διεκδίκηση της περιουσίας των αδελφών Σολωμού αποτέλεσε την αφορμή της πολύκροτης οικογενειακής δίκης των ετών 1833-38. Πρόκειται για ένα κουβάρι με εξώδικα και αγωγές για την προσβολή της διαθήκης του Νικολάου, το οποίο γίνεται ακόμη πιο μπερδεμένο αν ληφθούν υπόψη τα κοινωνικά δεδομένα της εποχής κατά την οποία στα Επτάνησα συντελείται ένας δραστικός μετασχηματισμός του οικονομικού συστήματος –με συνέπειες και στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας– από την πάλαι ποτέ άρχουσα τάξη της φεουδαρχίας (οι οίκοι των ευγενών που κατέχουν κτήματα) στην αναδυόμενη αστική τάξη (οι κεφαλαιοκράτες που ουσιαστικά λειτουργούν ως ενεχυροδανειστές των ξεπεσμένων αριστοκρατών, με ό,τι αυτό συνεπάγεται σε οικονομική εξάρτηση και αισχροκέρδεια).

Στην *Αλληλογραφία* αναφέρονται πρόσωπα και πράγματα που σκιαγραφούν το τοπίο αυτής της μεταβατικής εποχής. Κεντρικό ρόλο στα γράμματα των δύο αδελφών, Διονυσίου και Δημητρίου, παίζουν τα «χαρτιά», ιδίως το χαρτί Μακρή, αλλά και τα χαρτιά Δακορόν, Φοσκάρδη, Βολτέρα, και άλλων. Τα χαρτιά αυτά είναι γραμμάτια βάσει των οποίων η ακίνητη κτηματική περιουσία, ή τα έσοδα από αυτήν, μπαίνουν σε ένα περίπλοκο σύστημα πιστωτών και δανειοληπτών με τη μεσολάβηση τραπεζικών-εμπορικών οίκων, όπως ο οίκος Στεφάνου ή ο οίκος Barff, με κέρδος τον τόκο του χρεώστη.²⁹ Για το σύστημα αυτό όμως, και το νομικό πλαίσιο που το διέπει, η *Αλληλογραφία* δεν δια φωτίζει ιδιαίτερα (ίσως γιατί τα καθέκαστα είναι γνωστά στους επιστολογράφους και δεν υπάρχει χρεία αναλυτικών εξηγήσεων), τα δε σχόλια του επιμελητή Λ. Πολίτη θίγουν την κορυφή ενός παγόβουνου που για να διερευνηθεί χρειάζεται συστηματική έρευνα στα αρχεία της Επτανήσου, δημόσια και ιδιωτικά, και μάλλον τη συνδρομή ειδικών της οικονομικής ιστορίας.

Μερικά ακόμη στοιχεία που έχουν το ενδιαφέρον τους: είναι σαφές από την αλληλογραφία ότι ο Δημήτριος έχει την οικονομική διαχείριση των κτημάτων της πατρικής περιουσίας που έχουν κληρονομήσει τα δύο αδέλφια, καταβάλλοντας στον

Διονύσιο κάθε μήνα τα «κολονάτα» που του αναλογούν σε επιταγή μέσω του εμπορικο-τραπεζικού οίκου Στεφάνου, όχι όμως εν λευκώ: ο Διονύσιος ενημερώνεται συστηματικά και έχει λόγο για τις οικονομικές δοσοληψίες του αδελφού του. Επομένως η διάχυτη εντύπωση ότι ο Διονύσιος, ως ποιητής, ήταν λιγότερο πρακτικός νους από τον Δημήτριο, που διαφέντευε το βιος τους και ίσως εκμεταλλευόταν τον «αφελή» αδελφό του, ελέγχεται στην *Αλληλογραφία*: ο ποιητής έχει πλήρη εικόνα της κατάστασης και άποψη για το πού, πώς και σε τι «χαρτιά» επενδύονται τα εισοδήματά του.³⁰ (Ο αναγνώστης μάλιστα έχει κάποτε την εντύπωση ότι αυτός που δίνει τις κατευθύνσεις δεν είναι ο Δημήτριος αλλά ο μεγαλύτερος αδελφός, ο Διονύσιος). Γεγονός παραμένει ότι βασικό μέρος της αλληλογραφίας των δύο αδελφών καλύπτουν τα οικονομικά θέματα και η επωφελής διαχείριση της πατρικής περιουσίας, διαχείριση η οποία ενίοτε εξακολουθεί να δημιουργεί τριβές ή κάποια καχυποψία, χωρίς ωστόσο να διασπά τη σύμπνοια μεταξύ των δύο αδελφών που τους δένει πλέον, θέλοντας και μη, η κοινή μοίρα, η έκβαση της δίκης (το βασικό διακύβευμα της οποίας, θυμίζω, ήταν η περιουσία των Σολωμών).

Ένα τελευταίο σημαντικό στοιχείο: όλες οι συναλλαγές των αδελφών Σολωμού, μέσω των «χαρτιών» που προαναφέραμε, αφορούν είτε φίλους (όπως λ.χ. ο Δομενεγίνης, ο Στράνης, ο Δε Ρώσσης, ο Βούλτσος), είτε συγγενείς (όπως ο Μεσσαλάς ή ο Κομούτος), πράγμα που σημαίνει ότι το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων είναι άρρηκτα συνυφασμένο με το πλέγμα των οικονομικών συμφερόντων, κι αυτό δεν πρέπει να το ξεχνάμε όταν μιλάμε για τη σύνθεση (ή την αποσύνθεση) του κύκλου του Σολωμού, σε συνάρτηση και με την πολιτική, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

γ) Σχέσεις με την πολιτική εξουσία. Η *Αλληλογραφία* δίνει μια κάπως διαφορετική εικόνα εκείνης που μας έχει παραδοθεί από την εποχή της βιογραφίας του Romilly Jenkins, *Dionysius Solomós* (α' έκδ. Cambridge U.P. 1940, ιδίως σ. 179-183) περί της «αγγλόφιλης» στάσης του Σολωμού, με πιο παρεξηγημένη ίσως τη «στενή» κατά τον Jenkins σχέση του ποιητή με τον συντηρητικό Λόρδο Αρμοστή Henry Ward (1849-1855): «It was perhaps significant that of all the Lord High Commissioners – ισχυρίζεται ο Jenkins– he was most closely attached to Ward», και λίγο παρακάτω: «The governor's palace became Solomós's second home» (σ. 180, 181). Κάτι τέτοιο, όμως, δεν επιβεβαιώνεται από τις επιστολές. Με βάση αυτές, και τα σχόλια του επιμελητή της έκδοσης, θα λέγαμε ότι ο Σολωμός, μολονότι είχε επαφές «με τους

μεγάλους του τόπου», γενικά μάλλον κρατούσε μια απόσταση ασφαλείας από τους κατά καιρούς Άγγλους Αρμολογιστές.³¹ Ασφαλέστερα τεκμηριωμένη φαίνεται η σχέση του με τον John Frazer, επί χρόνια γραμματέα της Αρμολογίας, με τον οποίο μοιράζονταν κοινά πνευματικά ενδιαφέροντα (του αφιέρωσε μάλιστα, όπως και στην κόρη του Φραγκίσκα, από ένα ποίημα).³² Οποσδήποτε δεν προκύπτει από την *Αλληλογραφία* ότι ο ποιητής έκανε κατάχρηση της φήμης του ή της θέσης του αδελφού του, αφού, όπως πληροφορούμαστε από τα γράμματα του ίδιου του Δημητρίου, ο ποιητής απόφυγε συστηματικά τις συστάσεις, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων που αφορούσαν πάντα σε περιπτώσεις ενίσχυσης νεαρών λογίων, και όχι σε πολιτικά ρουσφέτια.³³

Όσο για τις πολιτικές απόψεις του ποιητή, αναμφίβολα, η πολιτική σταδιοδρομία του Δημητρίου που αναρριχάται σε όλα τα σκαλιά της ιεραρχίας, ξεκινώντας από Βουλευτής και φτάνοντας μέχρι και το ύπατο αξίωμα του Προέδρου της Γερουσίας,³⁴ περιπλέκει ή/και συσκοτίζει τα πράγματα, καθώς δύσκολα μπορεί να διακριθεί ποιος αδελφός επηρεάζει ποιον ως προς τις πολιτικές πεποιθήσεις και τη στάση απέναντι στους ισχυρούς.³⁵ Ιδίως κατά την περίοδο της οικογενειακής δίκης, είναι αδύνατον να βγάλουμε άκρη από τα κρυπτογραφημένα σχόλια που ανταλλάσσουν τα δύο αδέλφια στις λίγες επιστολές που δεν έχουν καταστρέψει,³⁶ αναφορικά με τους Άγγλους διοικούντες (ο εκάστοτε Αρμολογιστής φέρει το κωδικό όνομα «Μπάμπας») και τη στρατηγική τους απέναντι στους ισχυρούς πολιτικούς παράγοντες – φίλους και αντιπάλους – για την «υπόθεσή μας», όπως αποκαλούν τη δίκη.

Στις επιστολές που έχουν διασωθεί πάντως, είναι αξιοσημείωτη η σύμπτωση των απόψεων και των κινήσεων μεταξύ των δύο αδελφών, αποδεικνύοντας την αρραγή σχέση που έχει σφυρηλατήσει η κρίση της οικογενειακής δίκης, η οποία υπερκεράζει τις όποιες μεταξύ τους ιδεολογικές διαφορές – εν ολίγοις, η ισχύς εν τη ενώσει, ή η πολιτική στην υπηρεσία του σκοπού. Ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο που προκύπτει από την αλληλογραφία γύρω από τη δίκη είναι ότι τα δηκτικά σχόλια που ανταλλάσσουν οι δύο αδελφοί δεν στρέφονται τόσο απέναντι στους ξένους διοικούντες, με τους οποίους η σχέση, κατά τα φαινόμενα τουλάχιστον, είναι γενικά καλή ή τελοσπάντων «συμβιωτική»: τα βέλη στρέφονται κυρίως απέναντι σε φίλους και συγγενείς, όπως ο Γεώργιος Κομούτος, ο «Εκλαμπρότατος Μασκαράς» (Prestantissimo Mascalone) όπως αποκαλείται στον αρ. Β26, η στάση του οποίου φαίνεται ότι ενημέρωνε τα δύο αδέλφια, μεταξύ άλλων απροσδόκητων απογοητεύσεων, πως ο πραγματικός κίνδυνος για την υπόθεσή τους προερχόταν από «φίλια» πυρά, ή

άσφαιρα πυρά (πράγμα που στην προκειμένη περίπτωση έκανε το ίδιο κακό, βλ. παρακάτω, σημείο δ').

Υπάρχουν όμως και τα ξένα πυρά. Διαβάζοντας την *Αλληλογραφία* σε συνδυασμό με άλλες πηγές, όπως λ.χ. το βιβλίο του Καψάσκη, *Η ιδεολογική και πολιτική διαμόρφωση του Διονυσίου Σολωμού (1818-1838)* (Κέδρος 1991), θα πρέπει νομίζω να λάβουμε υπόψη ένα γεγονός που συνήθως παραβλέπεται, και αφορά τη στάση της αγγλικής εξουσίας απέναντι στον ποιητή του *Υμνου εις την Ελευθερίαν*. Ήδη από την εποχή του υπομνήματος κατά του συντάγματος Maitland,³⁷ ο Σολωμός ήταν τρόπον τινά σεσημασμένος στην αντίληψη των Άγγλων προστατών ως φιλελεύθερος, δηλαδή επικίνδυνος για την εξουσία, και οπωσδήποτε οι ωδές του στα χρόνια της Ελληνικής επανάστασης (ο *Υμνος*, με την περικομμένη, ήτοι λογοκριμένη στροφή 21 για την αγγλική «προστασία» στα Επτάνησα, αλλά και η ωδή *Εις το θάνατο του Λορδ Μπάιρον*) κάθε άλλο παρά θα άμβλυναν αυτή την εντύπωση.³⁸ Η καχυποψία, για να μην πω προκατάληψη, των αγγλικών αρχών απέναντι στον αναγνωρισμένο ποιητή διαφαίνεται, νομίζω, στα γεγονότα της δίκης, όταν δηλαδή η κύρωση από τον Λόρδο Αρμοστή των νέων κωδίκων σε αντικατάσταση του παλαιού βενετικού δικαίου σχετικά με τα «φυσικά» (νόθα) τέκνα, που θα αποκαθιστούσε πλήρως, νομικά και ηθικά, τον Δημήτριο και τον Διονύσιο, καθυστέρησε ούτε λίγο ούτε πολύ μια δεκαετία και έληξε τελικά το 1841, δηλαδή μετά τη δίκη, όπως μας πληροφορεί ο Καπάδοχος στο βιβλίο του με τον χαρακτηριστικό τίτλο *Ο Σολωμός δέσμιος του νομικού καθεστώτος της εποχής του* (1992).³⁹ Αν ο Σολωμός είχε μεταβληθεί σε ακραιφνή αγγλόφιλο, όπως μας λένε οι παλαιότεροι βιογράφοι του, ή έστω είχε μεταβάλει πολιτικές απόψεις επί το συντηρητικότερο υπό την επήρεια του αδελφού του Δημήτριου, που ανήκε στο κόμμα των «μεταρρυθμιστών» (από ορισμένους μάλιστα κατηγορήθηκε και ως «καταχθόνιος», εν ολίγοις τσιράκι των Άγγλων),⁴⁰ δύσκολα γίνεται αντιληπτή αυτή η μεγάλη καθυστέρηση από τη βρετανική Αρχή, που φαίνεται να διαιωνίζει μια εκκρεμότητα σχεδόν «τιμωρητική» προς τον ποιητή για εκείνη την παλιά ανταρσία.

δ) Οι «φίλοι». Ένα πολύ ενδιαφέρον στοιχείο, τέλος, που προκύπτει από την ανάγνωση της *Αλληλογραφίας* είναι οι σχέσεις του Σολωμού με ανθρώπους που συγκροτούν τον στενότερο φιλικό κύκλο του. Μια χαρακτηριστική περίπτωση είναι η οικειότητα που μεταβλήθηκε σε εχθρότητα με τον Γεώργιο Δε Ρώσση και τον γυναικαδελφό του, τον Λοδοβίκο Στράνη.⁴¹ Η αιτία της ψυχρότητας των άλλοτε καρδιακών φίλων (όπως

φανερώνουν τα σημειώματα του ποιητή προς αυτούς στα χρόνια της Ζακύνθου)⁴² παραμένει άδηλη στην *Αλληλογραφία*, εντούτοις μπορούμε να κάνουμε κάποιες υποθέσεις συνδυάζοντας στοιχεία από το corpus των επιστολών. Μια πρώτη αιτία της ρήξης πρέπει να οφείλεται σε οικονομικά αίτια, όπως διαφαίνεται από μια σειρά επιστολών του Διονυσίου προς τον αδελφό του Δημήτριο (και τον Γαλβάνη) για να ξεμπερδεύει με την «υπόθεση Στράνη».⁴³ Ωστόσο, ένα σχεδιάσμα επιστολής του Δε Ρώσση προς τον Διονύσιο (B7), που χρονολογείται τον Αύγουστο του 1834, δείχνει ότι η ρήξη είναι βαθύτερη και αγεφύρωτη. Αν συνδυάσουμε αυτό το οργίλο, καίτοι ανεπίδοτο, γράμμα με το περίεργο (κρυπτικό) γράμμα του Διονυσίου προς τον Δε Ρώσση, γραμμένο μερικούς μήνες πριν, τον Νοέμβριο του 1833, πάνω στο ξεκίνημα της δίκης, με την εύγλωττη περιγραφή του «τρελού» και της «μαϊμούς» (αρ. 84), μπορούμε ίσως να υποθέσουμε ότι τα αίτια της οριστικής ρήξης μεταξύ τους είναι κατά βάση ηθικής τάξεως (ο Δε Ρώσσης στο διάστημα αυτό είναι Έπαρχος Ζακύνθου).⁴⁴

Το αίσθημα της τιμής και του δικαίου που ανέκαθεν χαρακτήριζε τον Σολωμό, ήδη από τα νεανικά του χρόνια (θυμίζω το γράμμα του Montani όταν τον ξεπροβοδίζει από την Ιταλία),⁴⁵ και το οποίο αίσθημα τιμής ανέμενε και από τους φίλους του, φαίνεται ότι δοκιμάστηκαν στη λυδία λίθο της δίκης. Όπως υπαινιχθήκαμε και παραπάνω, ο ρόλος που έπαιξαν οι πάλοι ποτέ φίλοι του Σολωμού και νυν δημόσια πρόσωπα με επιρροή στους κύκλους της Αγγλικής διοίκησης ήταν αποκαλυπτικός για τον Διονύσιο για να καταλάβει ότι πολλοί φίλοι ήταν τελικά άσπονδοι. Για να το πω απλά: όλοι (ο Βούλτσος, ο Δε Ρώσσης, οι πανίσχυροι Κομούτσι) είναι φίλοι –ή κάνουν τον φίλο–, ωστόσο την κρίσιμη ώρα, μολονότι κατέχουν θέσεις-κλειδιά και μπορούν να ασκήσουν επιρροή, αυτοί σφυρίζουν αδιάφορα ή ζαρώνουν μπροστά στους ανωτέρους τους στο θέμα που τον πλήττει προσωπικά.

Η καταπάτηση κάθε ιερού και όσιου (όπως είναι η μητρική αγάπη, η συγγένεια, η φιλία, η δικαιοσύνη) και το αίσθημα της προδοσίας, που μόνο υπαινικτικά διαφαίνονται στην κωδικοποιημένη αλληλογραφία με τον αδελφό του για λόγους ευνόητης μυστικότητας, αποκαλύπτονται με τον πιο οξύ τρόπο στα ώριμα σατιρικά του Σολωμού, εκείνα δηλαδή που συγκροτούν το Σύνθεμα του 1833-34, το οποίο εξέδωσε η αείμνηστη Ελένη Τσαντσάνογλου ως διδακτορική διατριβή με τίτλο *Μια λανθάνουσα ποιητική σύνθεση του Σολωμού: το αυτόγραφο τετράδιο Ζακύνθου αρ. 11. Εκδοτική δοκιμή* (Ερμής 1982). Σε ένα πρόσφατο δημοσίευσμά μου για τον σατιρικό Σολωμό, συνεχίζοντας αυτή τη γραμμή έρευνας, δείχνω αναλυτικά πώς τα γεγονότα της δίκης,

στηριγμένα εν πολλοίς σε φαλκιδευμένα στοιχεία και σε ψευδομάρτυρες, και ο ρόλος των δήθεν «φίλων» σε αυτή την υπόθεση κωδικοποιούνται συμβολικά στη μορφή του δίκαιου «φράρη» ή «ιερομόναχου Διονύσιου», από τη μια, και στη μορφή του «νάνου» ή/και «διαβόλου», από την άλλη, από την *Τρίχα* έως τη *Γυναίκα της Ζάκυθος*.⁴⁶

Επομένως, για να καταλήξω, η «μισανθρωπία» του Σολωμού στα ύστερα χρόνια και ο περιβόητος αλκοολισμός του ίσως να μην οφείλονται απλώς και μόνο στη φύση του ανδρός, σε μια ροπή προς ένα πάθος που κάποτε αναπόφευκτα θα εκτυλισσόταν, αλλά ίσως να πυροδοτήθηκαν από μια βαθύτερη αιτία – αυτή που δοκιμάζουν όλοι οι άνθρωποι όταν νιώθουν ότι προδίδονται (καταφεύγοντας σε ό,τι τους βοηθάει να ξεχάσουν).

Νομίζω ότι το συμπέρασμα που προκύπτει από όσα ειπώθηκαν είναι ότι η αλληλογραφία δεν μπορεί να διαβαστεί ανεξάρτητα από το δημιουργικό έργο του Σολωμού, και αντίστροφα το έργο παραμένει σημαντικά ακατάληπτο χωρίς τη γνώση της αλληλογραφίας, δηλαδή των γεγονότων του βίου του ποιητή. Είναι ακριβώς αυτή τη διαλεκτική σχέση ανάμεσα στον βίο και στο έργο που αποκαλύπτει ως πολύτιμη πηγή η *Αλληλογραφία* του Σολωμού, η οποία ως εκ τούτου δεν μπορεί παρά να αποτελέσει τη βάση για μια μελλοντική βιογραφία του ποιητή όπως την οραματίστηκε ο Λίνος Πολίτης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹ Η εργασία αυτή ανακοινώθηκε στην Επιστημονική Ημερίδα «*Με ολάνοιχτα του λογισμού τα μάτια*». 200 χρόνια από τη γέννηση του Διονυσίου Σολωμού, που συνδιοργάνωσαν το Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού της Κύπρου, το Τμήμα Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κύπρου και το Λύκειο Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ' Δασούπολης (Λευκωσία, 17 Μαρτίου 2018). Στην παρούσα μορφή έχουν γίνει ορισμένες συμπληρώσεις και έχουν προστεθεί οι υποσημειώσεις.

² Βλ. Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, φιλολ. επιμ. Γ. Π. Σαββίδης - Νίκη Λυκούργου, Ίκαρος, Αθήνα 1980, σ. 285.

³ Για τις απόψεις του Βαλαωρίτη σχετικά με τον Σολωμό βλ. επίσης Ευριπίδης Γαραντούδης, *Οι Επτανήσιοι και ο Σολωμός. Όψεις μιας σύνθετης σχέσης (1820-1950)*, Αθήνα: Καστανιώτης, 2001, ιδίως το κεφ. 3, σ. 231-280. Πβ. Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Ο αγώνας της διαδοχής», *Ρομαντικά πεπρωμένα. Ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης ως «εθνικός ποιητής»*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2009, σ. 49-68. Για την αμφίθυμη άποψη του Παλαμά για τον Σολωμό, που συγγενεύει επί της ουσίας με τις αμφιβολίες του Βαλαωρίτη, βλ. τη συγκεντρωτική έκδοση μελετημάτων του: Κωστής Παλαμάς, *Διονύσιος Σολωμός*, επιμ. Μ. Χατζηγιακουμής, Αθήνα: Ερμής, 1970, ²1981 («Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη», ΣΠ 9). Ως γνωστόν ο Παλαμάς, ο δεύτερος αξιότερος επίγονος του Σολωμού μετά τον Βαλαωρίτη, είναι αυτός που «ανακαλύπτει» τον Κάλβο και τον παρουσιάζει στην περίφημη διάλεξη στον «Παρνασσό» το 1889 (βλ. «Κάλβος ο Ζακύνθιος» στο Κωστή Παλαμά *Άπαντα*, τ. 2, Αθήνα: εκδόσεις Μπίρη, χ.χ., σ. 28-59). Αν δεχτούμε ότι με τον τρόπο αυτό ο Παλαμάς στήνει τον Κάλβο σαν αντίπαλον δέος του Σολωμού (θέση που έκτοτε διέπει την κριτική αντιμετώπιση των δύο Επτανησίων ποιητών ως εφάμιλλων), έχω την εντύπωση ότι το κάνει ως είδος ψυχολογικού υποκατάστατου για να καλύψει το «άγχος της επίδρασης» που ο ίδιος ο Μεσολογγίτης ποιητής αισθάνεται προς τον Επτανήσιο προπάτορα και εθνικό ποιητή. Ο όρος «άγχος της επίδρασης» (anxiety of influence) έχει καθιερωθεί από τον κριτικό και θεωρητικό της λογοτεχνίας Harold Bloom (βλ. *The Anxiety of Influence: A Theory of Poetry*, New York: Oxford University Press, 1973, ²1997· ελλ. έκδ. *Η αγωνία της επίδρασης: Μια θεωρία για την ποίηση*, μτφρ. Δημήτρης Δημηρούλης, Αθήνα: Άγρα, 1989).

⁴ Ο Δε Βιάζης αντλεί άμεσα από τον αδελφό του ποιητή Δημήτριο, ενώ ο Καιροφύλας από τη δεύτερη γυναίκα του Δημητρίου και θεία του Ελένη πολλά χρόνια μετά. Αμφότεροι, όπως προκύπτει από τα δημοσιεύματά τους, «φουσκώνουν» και «εξατομικεύουν», στο όριο του κοινωνικού gossip, τους γενικούς υπαινιγμούς που αλιεύουν από το άμεσο περιβάλλον του ποιητή. Τα δημοσιεύματα του Δε Βιάζη στα *Παναθήναια* αναφέρονται στην *Αλληλογραφία*, σ. κ'. Η πληροφορία για τη σχέση Δε Βιάζη – Δημητρίου Σολωμού δίνεται από τον Γεώργιο Ν. Παπανικολάου, Διονυσίου Σολωμού *Άπαντα*, τ. Α', σ. 253 (αναλυτικά η παραπομπή στην έκδοση αυτή δίνεται παρακάτω στη σημ. 12).

⁵ Βλ. Κώστας Καιροφύλας, *Ο άγνωστος Σολωμός*, Αθήνα: εκδόσεις «Στοχαστή», 1927. Πβ. του ίδιου, *Η ζωή και το έργο του Σολωμού*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης, χ.χ. Κριτική στην αντιδεοντολογική πρακτική του Καιροφύλα ασκεί ο Λ. Πολίτης, ο οποίος υποστηρίζει ότι τα περισσότερα περιστατικά που αναφέρει ο Καιροφύλας στον *Άγνωστο Σολωμό* «αποκαλύπτονται με λίγη έρευνα πως είναι παρμένα από παλιότερα δημοσιεύματα του Δε Βιάζη και άλλων! Ερανίσματα από παλιότερα δημοσιεύματα είναι και όλο το υπόλοιπο βιβλίο» (*Γύρω στον Σολωμό*, σ. 94, σημ. 12, και σ. 95, σημ. 16· πβ. και *Αλληλογραφία*, σ. 41). Η Ελένη Σολωμού, η οποία μετά τον θάνατο του Δημητρίου παντρεύεται τον Δημήτριο Κοκκίδη, διευθυντή του Αστεροσκοπείου Αθηνών, στην πολύ μεταγενέστερη συνέντευξη που δίνει στον ανιψιό της Καιροφύλα, όταν είναι πλέον 75 ετών, παρέχει από δεύτερο χέρι μαρτυρία για τον ποιητή χωρίς να έχει καν προφτάσει να τον γνωρίσει (παντρεύεται τον αδελφό του το 1866, δέκα χρόνια μετά τον θάνατο του Διονυσίου). Συνεπώς η «μαρτυρία» της δεν μπορεί να θεωρηθεί αξιόπιστη, αλλά προϊόν θολής μνήμης και φημών για τον ποιητή, δημιουργικά αναπλασμένη από τον Καιροφύλα.

⁶ Φάνης Μιχαλόπουλος, *Διονύσιος Σολωμός*, Αθήνα 1931.

⁷ Για τον αντίλογο του Πολίτη στον Συκουτρή σχετικά με την καταλληλότερη μέθοδο κριτικής έκδοσης των νεοελληνικών λογοτεχνημάτων, με αφορμή το εκδοτικό πρόβλημα των σολωμικών έργων, βλ. το άρθρο του Π. Δ. Μαστροδημήτρη, «Ιωάννης Συκουτρός – Λίνος Πολίτης: Το χρονικό

μιας φιλολογικής αντιδικίας», *Μαντατοφόρος* 41 (Ιανουάριος 1996) 65-82. Η αντιδικία αυτή ανάγεται στα χρόνια 1935-1936.

⁸ Για τις αντεγκλήσεις που προξένησε η έκδοση Αλεξίου (¹1994) βλ. ενδεικτικά Γιώργος Βελουδής, «Κριτικά, ερμηνευτικά και εκδοτικά ζητήματα», *Κριτικά στο Σολωμό. Κριτικά, Φιλολογικά, Ερμηνευτικά*, Εκδόσεις «Δωδώνη», Αθήνα – Γιάννινα 2000, 9-57, και Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Εκδοτικά χαρακτηριστικά των τελευταίων δεκαετιών: Από τον υποκειμενισμό των “συνθετικών” σολωμικών ανθολογιών ως την ακρίβεια της “αναλυτικής” μεθόδου έκδοσης των κειμένων», *Μαντατοφόρος* 41 (Ιανουάριος 1996) 50-64. Ο Αλεξίου απάντησε με το βιβλίο του *Σολωμιστές και Σολωμός*, Σπυγμή, Αθήνα 1997. Για την προσέγγιση του εκδοτικού προβλήματος από μια απρόοπτη (ψυχαναλυτική) σκοπιά, μέσα από την οποία το πρόβλημα προκύπτει άλυτο, βλ. το πρόσφατο βιβλίο του Massimo Peri, *Η Φεγγαροντυμένη του Σολωμού. Ένας άγνωστος x που πρέπει να παραμείνει άγνωστος*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2016, τα κεφ. 1 (σ. 13-56) και 3, ιδίως την παράγραφο 3.6 (σ. 165-188), που ελέγχει τόσο τη «συνθετική» όσο και την «αναλυτική» μέθοδο (ιδίως τη δεύτερη). Ο μελετητής στην περιγραφή του λαμβάνει υπόψη και τις πρόσφατες εκδόσεις του σολωμικού έργου από τους Mackridge (2000, στα αγγλικά), Βελουδή (2007) και Δημηρούλη (2007).

⁹ Για τη στάση της κριτικής γενικά απέναντι στο σολωμικό έργο σε μια ιστορική προοπτική βλ. το βιβλίο του Δημήτρη Αγγελάτου, «*Ηχος λεπτός...[...] γλυκύτατο[ς], ανεκδιήγητο[ς]...*». Η “τύχη” του σολωμικού έργου και η εξακολουθητική αμηχανία της κριτικής (1859-1929), Πατάκης, Αθήνα 2000, καθώς και το άρθρο του ίδιου, «Σύγχρονες σολωμικές μελέτες (1964 και εξής). Κριτική επισκόπηση», *Μαντατοφόρος*, τχ. 35-36 (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1992) 5-58. Πβ. επίσης Ερατοσθένης Γ. Καψωμένος, «Οι σολωμικές έρευνες. Σύντομος απολογισμός», στο “*Καλή ’ναι η μαύρη πέτρα σου*”. *Ερμηνευτικά κλειδιά στο Σολωμό*, Εστία, Αθήνα 1992, σ. 255-260. Ειδικότερα για τους Επτανήσιους βλ. τη μονογραφία του Γαραντούδη, *Οι Επτανήσιοι και ο Σολωμός*, ό.π.

¹⁰ Οι παραπομπές αναλυτικά: Διονυσίου Σολωμού *Άπαντα*, τόμος πρώτος: *Ποιήματα*, επιμέλεια – σημειώσεις Λίνου Πολίτη, Ίκαρος, Αθήνα ¹1948 (στο εξής: ΑΠ.1)· τόμος δεύτερος: *Πεζά και ιταλικά*, έκδοση – σημειώσεις Λίνου Πολίτη, Ίκαρος, Αθήνα ¹1955 και Παράρτημα με μεταφράσεις Λ. Πολίτη με συνεργασία Γ. Ν. Πολίτη, Ίκαρος, Αθήνα ¹1960 (στο εξής: ΑΠ.2)· τόμος τρίτος: *Αλληλογραφία*, επιμέλεια – μετάφραση – σημειώσεις Λίνου Πολίτη, Ίκαρος, Αθήνα ¹1991 (στο εξής: *Αλληλογραφία*). Επίσης, Διονυσίου Σολωμού *Αυτόγραφα Έργα*, επιμέλεια Λίνου Πολίτη, 2 τόμοι, Α. Φωτοτυπίες, Β. Τυπογραφική μεταγραφή, Αριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, 1964.

¹¹ Λίνος Πολίτης, *Γύρω στο Σολωμό. Μελέτες και άρθρα (1938-1958)*, Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών, 1958. Δεύτερη επαυξημένη έκδοση: Λίνος Πολίτης, *Γύρω στον Σολωμό. Μελέτες και άρθρα (1938-1982)*, επιμ. Γ. Π. Σαββίδης, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1985 (στο εξής θα παραπέμπω στη β’ επαυξημένη έκδοση με τη συντόμηση: *Γύρω στον Σολωμό*).

¹² Βλ. Εμμανουήλ Κριαράς, *Διονύσιος Σολωμός. Ο βίος – το έργο*, Θεσσαλονίκη 1957 (για το 1948 ως έτος συγγραφής βλ. στον πρόλογο του βιβλίου). Το βιβλίο κυκλοφόρησε σε β’ έκδοση το 1969, αλλά στην πραγματικότητα πρόκειται για ανατύπωση της πρώτης έκδοσης του 1957, όπως διευκρινίζει ο συγγραφέας στον πρόλόγο του. Η εργασία του Κριαρά ασφαλώς υπερέχει κατά πολύ των μέχρι τότε διαθέσιμων βιογραφιών για τον ποιητή, του Καιροφύλα και του Μιχαλόπουλου, στις οποίες στηρίχτηκε (βλ. τη βιβλιογραφία που προσκομίζει ο συγγραφέας στη σ. 138 της α’ έκδοσης), χάρη στη φιλολογική συνείδηση και σκευή, και στο αίσθημα του μέτρου που χαρακτηρίζει τον μελετητή.

Δεν θα πρέπει επίσης να ξεχνάμε και άλλες προσπάθειες, όπως η ανοικονόμητη ίσως, αλλά αδικώς περιθωριοποιημένη κατά τη γνώμη μου δίτομη έκδοση του Γεωργίου Ν. Παπανικολάου, Διονυσίου Σολωμού *Άπαντα*, τόμος πρώτος: *Το ελληνόγλωσσο έργο του*, Εκδόσεις Δημ. Παπαδήμα, ¹1970· τόμος δεύτερος: *Το ιταλόγλωσσο έργο του*, Εκδόσεις Δημ. Παπαδήμα, Αθήνα ¹1972 (στο εξής: Παπανικολάου, *Σολωμού Άπαντα*, Α’ και Β’ αντίστοιχα: χρησιμοποιώ για αμφοτέρους τους τόμους τη β’ έκδοση του 1986). Η έκδοση αυτή, παρά τις αδυναμίες της, παρέχει πλούσιο υλικό για τη βιογραφία του Σολωμού: βλ. π.χ. όλο το πρώτο μέρος του τ. Α’. Βλ. επίσης τις «Αντισολωμικές κριτικές» στον τ. Β’ (σ. 602-626), όπου ο αναγνώστης παίρνει γεύση των κατά καιρούς ανεκδότων και της παραφιλολογίας γύρω από τον εθνικό ποιητή.

Με επιφυλάξεις, νομίζω, θα πρέπει ο αναγνώστης να εγκύψει στην αγγλική βιογραφία του ποιητή από τον Romilly Jenkins, *Dionysius Solomós*, first published in 1940 by Cambridge University Press, reprinted in 1981 by Denise Harvey & Company, Athens. Τις αδυναμίες του βιβλίου του Jenkins, μαζί με τις αρετές του, είχε προσέξει ο Λ. Πολίτης, *Γύρω στον Σολωμό*, σ. 98, σημ. 38 (και

passim στο σχετικό άρθρο, κυρίως σ. 83-93). Οι αδυναμίες, κατά τον Πολίτη, οφείλονται βασικά στις βιβλιογραφικές πηγές του βιβλίου (Καιροφύλας, Μιχαλόπουλος). Ωστόσο, κατά τη γνώμη μου δεν αφορούν μόνο τη δίκη, αφορούν και τις σχέσεις του Σολωμού με την Αγγλική εξουσία. Βλ. πιο αναλυτικά παρακάτω (σημείο γ').

¹³ Βλ. Α. Πολίτης, *Γύρω στον Σολωμό*, σ. 92-93. Το παράθεμα προέρχεται από την ενότητα «Γράμματα του Σολωμού και της μητέρας του» (σ. 58-98), υποενότητα «Δ'. Ανύπαρκτα και παραχαραγμένα γράμματα του Σολωμού». Στον ίδιο τόμο περιλαμβάνονται και άλλες εργασίες του Α. Πολίτη που προετοίμασαν το έδαφος για την έκδοση του τόμου της *Αλληλογραφίας*: «Η αλληλογραφία του Σολωμού με τον αδελφό του. (Μερικές διευκρινίσεις)» (σ. 427-441), «Ζητήματα της αλληλογραφίας του Σολωμού» (490-498), και άλλα. Πρώτη δημοσίευση των επιστολών σε αυτοτελές τομίδιο (πριν την έκδοση της *Αλληλογραφίας*): Λίνος Πολίτης, *Ο Σολωμός στα γράμματά του*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1956.

¹⁴ «Εισαγωγή», *Αλληλογραφία*, σ. 7-8.

¹⁵ Βλ. ό.π., ιδίως τις σ. 8-13 και 36-43.

¹⁶ Λεωνίδα Χ. Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, τόμος Α'. *Ιστορικών - Βιογραφικών*, τόμος Β'. *Λαογραφικών*, Αθήνα: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1963.

¹⁷ Για τις επιστολές στον Γαλβάνη βλ. Εισαγωγή στην *Αλληλογραφία*, σ. 11 (όπου δεν ξεκαθαρίζεται αν εκείνες του Γαλβάνη προς τον Σολωμό έχουν χαθεί ή λανθάνουν). Ορισμένες από τις επιστολές της μητέρας δημοσιεύονται στο *Γύρω στον Σολωμό*, σ. 72-81, και απευθύνονται στον Ιωάννη Λεονταράκη στα στερνά της – εκείνες προς τον Διονύσιο, όταν αυτός σπούδαζε στην Ιταλία, απ' ό,τι φαίνεται έχουν χαθεί (βλ. στο ίδιο, σ. 68). Από τα άλλα έγγραφα που δημοσιεύονται στο Παράρτημα ή στο Επίμετρο της *Αλληλογραφίας*, λείπουν: το περιεχόμενο της διαθήκης του Διονυσίου Σολωμού (και στις δύο εκδοχές της, πριν και μετά τη συμφιλίωσή του με τον αδελφό του Δημήτριο: 1828, 1835), η αγωγή του Ροβέρτου (1807) που προσβάλλει τη διαθήκη του κόντε Νικολάου Σολωμού (1802) κατά των τέκνων που απέκτησε με την Αγγελική Νίκη και λύθηκε με εξώδικο, γράμματα του Εμμανουήλ Λεονταράκη για τον γιο του Ιωάννη, η δικογραφία για την έξωση της οικογένειας Λεονταράκη από το σπίτι που τους είχε διαθέσει ο Διονύσιος όταν ξεσπά η δίκη, τα πρακτικά της οικογενειακής δίκης (1833-1838) με τις καταθέσεις των μαρτύρων μεταξύ των οποίων και της μητέρας, η ελληνική μετάφραση της τελεσίδικης απόφασης του Ανωτάτου Δικαστηρίου της Δικαιοσύνης (μετάφραση η οποία υπάρχει στο βιβλίο του Δημητρίου Χρ. Καπάδοχου, *Ο Σολωμός δέσμιος του νομικού καθεστώτος της εποχής του*, Αθήνα 1992, σ. 119 κ.εξ.) Και άλλα από τα ελλείποντα έγγραφα έχουν δημοσιευτεί σε άλλες πηγές, ή απόκεινται σε αρχεία, και θα ήταν χρήσιμο να συγκεντρωθούν όλα σε μια έγκυρη φιλολογική έκδοση όπως αυτή της *Αλληλογραφίας* (βλ. λ.χ. τι γράφει ο Α. Πολίτης για το αρχείο Σολωμού-Ζερβούδη, το οικογενειακό του Λεονταράκη, στην Εισαγωγή, σ. 39-40). Σημειώνω με την ευκαιρία ότι το Παράρτημα και το Επίμετρο της ισχύουσας έκδοσης της *Αλληλογραφίας* επιμελήθηκε η κόρη του Α. Πολίτη, Μαρία Πολίτη (βλ. Σημείωμα, σ. 565-566). Την ευχαριστώ και από τη θέση αυτή για τη συζήτηση που είχαμε και την πρόθυμη ανταπόκρισή της στα ερευνητικά μου ερωτήματα σχετικά με τον τόμο αυτό.

¹⁸ Εκτενή παραθέματα από τις άμεσες μαρτυρίες Μάντζαρου, Regaldi, Λούντζη, και άλλων είναι προσιτά στον Παπανικολάου, *Σολωμού Άπαντα*, Α', σ. 236-253.

¹⁹ Η φράση στον Κριαρά, *Βίος και έργο*, ό.π., σ. 125 και αλλού. Η αγάπη της μοναξιάς δηλώνεται passim στην αλληλογραφία του ποιητή. Βλ. λ.χ. αρ. 58: ««Δεν υπάρχει αμφιβολία, δε ζει κανείς καλά παρά μόνος» (σ. 196), ή αρ. 95: «Εγώ τη μοναξιά, όπου ζω τώρα και κάμποσα χρόνια, δε θα την αφήσω παρά μόνάχα όταν αφήσω και τη ζωή» (σ. 348), και αλλού.

²⁰ Βλ. Αφροδίτη Αθανασοπούλου, «Ο ερωτικός - λυρικός Σολωμός», *Πόρφυρας* 155 (Απρίλιος-Ιούνιος 2015) 7-24.

²¹ Η Ναταλία ήταν κόρη του Ιωάννη Δομενεγίνη και πρωτοξάδελφη του Ιουλίου Δομενεγίνη, φίλου του Σολωμού. Ο Γαλβάνης όταν την παντρεύτηκε ήταν 39 ετών, ενώ εκείνη 22 (βλ. σχόλια στον αρ. 88 της *Αλληλογραφίας*, σ. 329). Αλλά, βέβαια, υπήρχαν και μεγαλύτερες διαφορές: αρκεί να θυμηθεί κανείς τη διαφορά, σχεδόν 45 χρόνων, που είχε ο κόντε Νικόλαος Σολωμός από την Αγγελική Νίκη (Νικόλαος: γενν. 1737 – Αγγελική: γενν. 1782/1784), αλλά και ο αδελφός του ποιητή, Δημήτριος, από τη δεύτερη γυναίκα του, Ελένη: όταν παντρεύτηκαν, αυτός ήταν 64 και αυτή 22 ετών, είχαν δηλαδή διαφορά 42 χρόνια (βλ. *Αλληλογραφία*, σ. 24, σημ. 61). Για αντίστοιχες ηλικιακές διαφορές που αφορούν άλλους αριστοκράτες (π.χ. Αντώνιος Κομούτος, Νικόλαος

Μεσσαλάς: ο κηδεμόνας των Σολωμών κ.ά.) βλ. Σωκράτης Καψάσκης, *Η ιδεολογική και πολιτική διαμόρφωση του Διονύσιου Σολωμού (1818-1838)*, Κέδρος 1991. Αξίζει να παρακολουθήσει κανείς στην *Αλληλογραφία* και τα συνοικέσια που στήνει ο αδελφός του ποιητή, Δημήτριος, για τη μικρή του κόρη και βαφτισιά του Διονυσίου, Αγγελική, για να σχηματίσει εικόνα των γάμων συμφέροντος που προκαλούν τέτοια αποστροφή στον ποιητή. Η ιστορία της Αγγελικής έχει μεγάλο ενδιαφέρον και για το τραγικό τέλος της. Βλ. αρ. 125-126, (128), 130 και Β21, Β24, Β33.

²² Βλ. ιδίως τους αρ. 52-53 στην *Αλληλογραφία*. Μια ματιά στη χρονολογικά προηγούμενη σειρά των επιστολών στον τόμο δείχνει πως ο Σολωμός διαμένει στην εξοχή, ενίοτε σε σπίτια φίλων (βλ. τους αρ. 19, 20, 21, 22, 29, 33 με παραλήπτη τον Γεώργιο Δε Ρώσση· ο αρ. 22 απευθύνεται στον Στράνη). Αξίζει να σημειωθεί ότι όλες τις επιστολές που αναφέρονται σε τριβές ή παράπονα για την οικογένειά του, πριν και αμέσως μετά την αναχώρησή του από τη Ζάκυνθο για την Κέρκυρα, ο Διονύσιος τις απευθύνει –όχι τυχαία – σε επιστήθιους φίλους, όπως ο Δε Ρώσσης και ο Γαλβάνης, και όχι στους οικείους του.

²³ Μια εικόνα της πορείας αυτής της οικογένειας δίνουν τα γράμματα της Αγγελικής που δημοσιεύει σχολιασμένα ο Λ. Πολίτης στο *Γύρω στον Σολωμό*, σ. 67-83. Πρόκειται για γράμματα που στέλνει η γηραιά και ανήμπορη πια μητέρα στον γιο της Ιωάννη Λεονταράκη ζητώντας του οικονομική βοήθεια και στήριξη, χωρίς ανταπόκριση. (Το τελευταίο στέλνεται από τον συμβολαιογράφο Δ. Καρβελά στον Ιωάννη, όπου του ανακοινώνει τον θάνατο της μητέρας). Πολύ ενδιαφέρον είναι και το γράμμα του Σολωμού προς τον Γαλβάνη στην *Αλληλογραφία*, αρ. 83, όπου έχουμε μια ψυχολογική ανατομία της οικογένειας Λεονταράκη από τη σκοπιά του Διονυσίου (σχετικά παραθέματα πιο κάτω).

²⁴ Η αλληλογραφία του Διονυσίου με τη μητέρα είναι δυστυχώς πάντα διαμεσολαβημένη και λογοκριμένη, σε ό,τι αφορά την Αγγελική, από τον κηδεμόνα των Σολωμών, κόντε Μεσσαλά, μετά τον θάνατο του πατέρα τους. Βλ. τις επιστολές αρ. 1-8 στην *Αλληλογραφία* και τα σχετικά σχόλια του επιμελητή της έκδοσης. Πβ. και *Γύρω στον Σολωμό*, σ. 63-67.

²⁵ Το υπόμνημα δημοσιεύεται στον αρ. 54 της *Αλληλογραφίας*. Η ιστορία είχε ως εξής: ο Σπύρος Λεονταράκης και ο στενός του φίλος Νικόλαος Πήλικας ανταγωνίζονταν για τα μάτια μιας μαιτρέσας (που τα έπαιζε με έναν τρίτο), και επειδή ο Πήλικας υποσκέλιζε τον Λεονταράκη, εκείνος έβαλε έναν μπράβο να τον ξυλοφορτώσει και φυσικά συνελήφθη (βλ. σ. 177). Για την επίπτωση που είχε αυτή η ιστορία στην υπερήφανη ψυχή και υπόληψη του Διονυσίου βλ. το επόμενο γράμμα (αρ. 55) προς τον Γαλβάνη, ιδίως τις σ. 182-183 (παραθέτω το σχετικό χωρίο στη συνέχεια).

²⁶ Βλ. την επιστολή αρ. 66, όπου γίνεται αναφορά στο «σπίτι της μητέρας», προφανώς αυτό που της είχε παραχωρήσει ο Διονύσιος, μαζί με τον αδελφό του, από την πατρική κληρονομιά ώστε να στεγαστεί με τη δεύτερη οικογένειά της. Είναι αυτό το σπίτι, «κοντά στη βρύση», από το οποίο ο ποιητής διώχνει την οικογένεια Λεονταράκη, οργισμένος από την αλαζονική συμπεριφορά του προστατευόμενου του Ιωάννη (βλ. τον αρ. 81 στην *Αλληλογραφία*). Πολύ χρήσιμα τα σχόλια του Λ. Πολίτη στις σ. 287-288 για την αγωγή έξωσης που κίνησαν τα δυο αδέρφια, παράλληλα με τη μεγάλη δίκη. Η αγωγή συνυπογράφεται μεν από τα δύο αδέρφια, που έχουν από κοινού την επικαρπία του σπιτιού, εντούτοις είναι φανερό ότι στην έξωση επιμένει ιδιαίτερα ο Διονύσιος καθ' όλη τη διάρκεια της δίκης: πβ. τις επιστολές αρ. 81, 83 (Οκτώβριος-Νοέμβριος 1833) και αρ. 97 (Ιούνιος 1838) που επαναλαμβάνουν στερεότυπα την ίδια απαίτηση: *θέλω αυτοί οι κύριοι να φύγουν από μέσα* (σ. 284, 308, 352). Μάλιστα ο ποιητής φτάνει σε σημείο να παραχωρεί το σπίτι «σε όποιον τύχει» (σ. 352), πράγμα που υποδεικνύει σε τι ψυχολογική κατάσταση βρίσκεται.

²⁷ Είναι αυτός που ως ευχαριστώ θα κινήσει δικαστικό αγώνα εναντίον του, εποφθαλιμώντας την περιουσία του κόντε Νικολάου, μη διστάζοντας να χρησιμοποιήσει την ίδια τη μητέρα τους. Για τη ρήξη της σχέσης του Σολωμού με τον Ιωάννη λόγω της αχαριστίας που αισθάνθηκε ο ποιητής από την απληστία του δεύτερου, με τραγικό επακόλουθο το ξέσπασμα της οικογενειακής δίκης, βλ. κατά σειρά τις επιστολές αρ. 80-86 στην *Αλληλογραφία*. Ίσως έχει τη θέση του εδώ ένα στοιχείο από το πρώιμο έργο του ποιητή: Η αγάπη και προστασία που αισθανόταν ο πρωτότοκος ότι έπρεπε να δώσει στον ετεροθαλή αλλά ομομήτριο αδελφό του διαφαίνεται στο ιταλόγλωσσο ποίημα «Al Conte Paolo Mercati (Sonetto colla coda)» που καταχρηστικά, κατά τη γνώμη μου, έχει χαρακτηριστεί «σατιρικό» (βλ. ΑΠ.2, σ. 170-173, μετάφρασή του στο Παράρτημα, σ. 63-64). Πίσω από το ψευδοσατιρικό του κάλυμμα, πρόκειται για ένα ποίημα αποχαιρετισμού του μικρότερου αδελφού που ξεκινάει τις σπουδές του στην Ιταλία, σε κλίμα συγκίνησης (στο ποίημα αναφέρεται ρητά ο «Emanuel con figlio / Γιαννάκη», δηλαδή πατέρας και γιος Λεονταράκης). Ας υπενθυμίστουν

εδώ και οι τρυφερές αναφορές του Διονυσίου, όταν ο ίδιος σπούδαζε στην Ιταλία, προς τον «Μανόλη μου» και τα φιλά «στ' άλλα μου τ' αδέλφια και στον άντρα σου» στα πρώτα γράμματα προς τη μητέρα (*Αλληλογραφία*, αρ. 1-8). Όλα αυτά δείχνουν με τι πρόθεση ξεκίνησε ο ποιητής και πόσο φοβερό ήταν το «χάσμα του γκρεμού» που ανοίχτηκε από τη συμπεριφορά των μελών της οικογένειας Λεονταράκη.

²⁸ Έχει ενδιαφέρον να συγκρίνουμε τις φράσεις αυτές με την κατάσταση της μητέρας στα γράμματα που στέλνει στον Ιωάννη Λεονταράκη προς το τέλος του βίου της, μεταξύ 1850 – 1859 (βλ. εδώ, σημ. 23). Ίσως η κατάσταση δεν είναι τόσο δραματική, όσο είχε προβλέψει ο ποιητής, ωστόσο γεγονός είναι ότι η μητέρα έχει μείνει μόνη. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο Σολωμός εξαιρεί από τις επικρίσεις του τα κορίτσια της οικογένειας Λεονταράκη, την Αννέτα και την Τζόγια, για τα οποία μιλάει πάντα με τρυφερότητα και αγάπη. Και όντως αποδεικνύεται ότι μόνο αυτές στάθηκαν στη μητέρα. Ο πλούσιος Ιωάννης εκώφευσε. Ο Σπύρος πάλι πέθανε νέος, 35 χρονών (βλ. *Γύρω στον Σολωμό*, σ. 71). Εκείνο που κάνει εντύπωση στα γράμματα αυτά είναι η μεγάλη αγάπη της μητέρας για τον Ιωάννη. Από τα άλλα της αγόρια, η μητέρα αναφέρει πως μόνο ο Δημήτριος της δίνει οικονομική βοήθεια, ενώ ο Διονύσιος δεν έχει καμία επικοινωνία μαζί της. Πάντως, στη διαθήκη της που είχε κάνει από το 1854 και η οποία αναφέρεται στο τέταρτο γράμμα που δημοσιεύει ο Λ. Πολίτης (όταν πλέον η μητέρα έχει πεθάνει: 1859), η Αγγελική αφήνει «τα μισά από τα υπάρχοντά της» στους γιους της, Διονύσιο και Δημήτριο, και στον Ιωάννη «μονάχα για ενθύμιο, 10 τάλιρα και άλλα τόσα στην Τζόγια» (η Αννέτα είχε πεθάνει νωρίτερα). Βλ. *Γύρω στον Σολωμό*, σ. 80.

²⁹ Βλ. ιδίως το γράμμα του Δημητρίου, αρ. Β5 στην *Αλληλογραφία* (σ. 487 κ.εξ.). Άλλα σημαντικά γράμματα για τα οικονομικά των Σολωμών είναι τα: Α69 (σε συνάρτηση με το Β5), Α95 (σε συνάρτηση με το Β14), Β19 (για το νομικό πλαίσιο), Β22 (για το σύστημα των πιστωτών), αλλά και το Β21 (για την οικονομική σύγκριση μεταξύ Δημητρίου Σολωμού και Ερμάννου Λούντζη, αδελφού του Νικολάου Λούντζη, ο οποίος παντρεύεται τη μεγάλη κόρη του Δημητρίου, την Αννέτα). Όπως διαπιστώνει ο αναγνώστης της *Αλληλογραφίας*, οι επιστολές των δύο αδελφών περιστρέφονται βασικά γύρω από οικονομικά και οικογενειακά θέματα, την πολιτική και βέβαια την οικογενειακή δίκη, αν και οι περισσότερες επιστολές γύρω από αυτό το θέμα έχουν καταστραφεί σκόπιμα (βλ. παρακάτω).

³⁰ Βασική πηγή εισοδήματος των δύο αδελφών, όπως προκύπτει από τις επιστολές, αποτελούν κατά σειρά απόδοσης η σταφίδα, οι ελιές και το σιτάρι. Βλ. ενδεικτικά *Αλληλογραφία*, σ. 492-493, 536.

³¹ Είναι χαρακτηριστικό αυτό που γράφει στον Γαλβάνη στο ξεκίνημα της οικογενειακής δικαστικής διαμάχης (Δεκέμβριος 1833): «Εγώ εδώ, ανάμεσα στους σημαντικούς ανθρώπους όχι μόνο δεν έχω ούτε έναν που να μου είναι εχθρός, παρά μου εκδηλώνουν τη φιλία τους· μιλά για τους μεγάλους του τόπου· γιατί από τους μεγάλους υπαλλήλους δε γνωρίζω κανέναν, ούτε και θέλω να γνωρίζω. Για την υπόθεσή μου δεν έχω ανάγκη από προστασίες» (αρ. 85, σ. 318-319). Αυτό φυσικά δεν σημαίνει ότι ο ποιητής αδιαφορούσε για την υπόθεσή του, κάθε άλλο. Σημαίνει ότι είχε απόλυτη εμπιστοσύνη στο δίκαιο και στην αλήθεια της υπόθεσής του, που ήταν προφανής και δεν χρειαζόταν τη διαμεσολάβηση πολιτικών «υπαλλήλων» για να αποδειχθεί – αν και βέβαια η πραγματικότητα αποδεικνύεται πάντα πιο γκρίζα από την καθαρή καρδιά των έντιμων ανθρώπων, πράγμα που θα διαπιστώσει ο ποιητής ιδίως εξόδοις, όπως θα δούμε παρακάτω.

³² Ο Sir John Fraser κατείχε τη θέση του secretary, του γραμματέα «εξ απορρήτων» [ιδιαίτερου γραμματέα, θα λέγαμε σήμερα] του εκάστοτε Λόρδου Αρμοστή μεταξύ των ετών 1833-1855. Για τη σχέση του με τον Σολωμό βλ. τα σχόλια του Λ. Πολίτη στην *Αλληλογραφία*, σ. 392 (για το γράμμα αρ. 118) και τις σημειώσεις του ίδιου στα ΑΠ.1, σ. 361 (για το ποίημα «Εις Φραγκίσκα Φραΐζερ»). Πβ. και Jenkins, *Dionysius Solomós*, σ. 183. Ο Fraser αναφέρεται συνολικά στην *Αλληλογραφία*, άμεσα ή έμμεσα, 7 φορές (στις επιστολές αρ. 118, 131, 136, 137, 141 και Β27, Β32), πάντα με εγκωμιαστικό τρόπο. Στο γράμμα αρ. 137, λ.χ., ο ποιητής τον αναφέρει ως έναν από τους «πιο διαλεχτούς Άγγλους, στρατιωτικούς και πολιτικούς» και τον συγκαταλέγει ανάμεσα στους «καλύτερους φίλους μας», ενώ στον αρ. 141 υπερθεματίζει γράφοντας με κεφαλαίο: «ο Μεγάλος μας Φίλος» (*Grande Amico*: ο Λ. Πολίτης εικάζει ότι είναι ο Fraser). Αμφότερα τα γράμματα αυτά, που γράφονται μεταξύ 1852/53 και 1854, απευθύνονται στον αδελφό του, ο οποίος πλέον ιδιωτεύει στη Ζάκυνθο. Αξίζει να σημειωθεί παρεμπιπτόντως ότι οι περισσότερες αναφορές του Σολωμού σε Άγγλους εμφανίζονται μετά τη δίκη, στην καμπή της δεκαετίας 1840-1850.

³³ Για τις συστάσεις του ποιητή προς ενίσχυση νέων λογίων βλ. ενδεικτικά την αλληλογραφία του Σολωμού με τον Guilford, ιδρυτή της Ιονίου Ακαδημίας. Πβ. επίσης την επιστολή του (αρ. 129)

προς τον Αρμωστή Ward για τον Κουαρτάνο, αλλά και την επιστολή του Τερτσέτη (αρ. Β4) που ζητά την αρωγή του ποιητή. Για την αποστροφή του Σολωμού στα «ρουσφέτια» είναι χαρακτηριστικό αυτό που γράφει ο αδελφός του στην επιστολή αρ. Β20: ο γιος του Στρατή Γουργουράκη, που έχει σπουδάσει μαθηματικός, ζητάει σύσταση από τον ποιητή στον εξεταστή Ιωάννη Κουντούρη, καθηγητή Μαθηματικών στην Ιόνιο Ακαδημία, «για να πάρει την άδεια να γίνει καθηγητής», και ζητάει τη μεσολάβηση του αδελφού του. Ο Δημήτριος γράφει: «Ήταν σαν να μιλούσα στον αέρα όταν μου έβγαине η ψυχή για να τον πείσω πως η δική μου σύσταση δε θα του χρησίμευε σε τίποτα, γιατί εσύ δεν ανακατεύεσαι σε παρόμοιες υποθέσεις και γιατί έχεις δηλώσει τη θέλησή σου να μη δέχεσαι τέτοιους μελετάδες» (*Αλληλογραφία*, σ. 529).

³⁴ Για την πολιτική καριέρα του Δημητρίου, που ξεκίνησε από Βουλευτής (1839-), κατόπιν Έπαρχος Ζακύνθου (1845-1850), και εντέλει Γερουσιαστής (1850), φτάνοντας μέχρι και το ύπατο αξίωμα του Προέδρου της Γερουσίας (1850-51), με το κόμμα των Μεταρρυθμιστών, βλ. την Εισαγωγή του Λ. Πολίτη στον τόμο της *Αλληλογραφίας*, σ. 22-24. Εν γένει για το σύστημα διακυβέρνησης και τη διοικητική ιεραρχία στο Ιόνιο Κράτος, που ελεγχόταν απολύτως συγκεντρωτικά από τη βρετανική Αρχή, βλ. συνοπτικά στο ίδιο, σ. 30-31. Για τα κόμματα των Ιονίων επί Αγγλοκρατίας βλ. επίσης Σωκράτης Καψάσκης, *Η ιδεολογική και πολιτική διαμόρφωση του Διονυσίου Σολωμού (1818-1838)*, Κέδρος 1991. Σημειωτέον ότι ο Δημήτριος παραιτείται από το αξίωμα του Προέδρου της Γερουσίας το 1851, κατόπιν διαφωνίας του με τον Αρμωστή Henry George Ward, και αποσύρεται στη Ζάκυνθο. Ασχολείται εκ νέου με την πολιτική το 1857, έως το 1879 που θέτει υποψηφιότητα για Δήμαρχος Ζακύνθου αλλά δεν εκλέγεται. Πεθαίνει το 1883, σε ηλικία 81 ετών.

³⁵ Η προσωπική μου εκτίμηση είναι ότι ο Διονύσιος, έχοντας κατακτήσει τη φήμη καταξιωμένου ποιητή, είναι λιγότερο δεσμευμένος από την «πολιτική ορθότητα», άρα και τους συμβιβασμούς που επιβάλλει στον αδελφό του η πολιτική καριέρα του. Ενδιαφέρον για το πώς βλέπει ο ίδιος ο Δημήτριος την πολιτική (ως μέσο αυτοπροστασίας από τους αντιπάλους του) είναι ένα απόσπασμα επιστολής προς τον αδελφό του που δημοσιεύεται στον αρ. Β30 της *Αλληλογραφίας* (γράφεται τον Ιούλιο του 1849): «Μάθε όμως ότι δεν μου αρέσουν τα ονειροπολήματα, ούτε έχουν για μένα τα δημόσια αξιώματα τέτοια και τόσο μεγάλη επιρροή ώστε να με ξεπλανέσουν. Έχουν περάσει σχεδόν πέντε χρόνια, και η θέση αυτή δεν έφερε για μένα άλλο καρπό παρά μόνο πίκρες, έχθρες κάθε λογής και μίση και καταδρομές. [...] Θα μου πεις: γιατί δεν αποσύρεσαι στην ήρεμη ζωή; Γιατί τότε γίνομαι ο στόχος όλων εκείνων των λυσσασμένων σκύλων, από τη μανία των οποίων πρέπει να προφυλαχτώ» (σ. 554).

Τα αίτια της διαφωνίας του με τον Αρμωστή Ward που οδήγησαν στην παραίτησή του από την Προεδρία της Γερουσίας δεν διευκρινίζονται στην *Αλληλογραφία*. Σημαντικό από την άποψη αυτή είναι το γράμμα αρ. 131, που γράφει ο Διονύσιος προς τον Δημήτριο τον Μάιο του 1852, το οποίο ρίχνει αναδρομικό φως στα πολιτικά αίτια της ρήξης με τον συντηρητικό Ward. Συνδυάζοντας τα σχόλια του επιμελητή για το γράμμα αυτό με άλλα σημεία της *Αλληλογραφίας* όπου γίνεται λόγος για τον Ward (σ. 281, 419, 441), θα μπορούσαμε να πούμε ότι η παραίτηση του Δημητρίου επιβλήθηκε από τη συγκυρία, και πιο συγκεκριμένα από την πολεμική που του ασκήθηκε για τις μετριοπαθείς θέσεις του στο θέμα των μεταρρυθμίσεων του Συντάγματος του 1817, στη συγκυρία του ψηφίσματος για Ένωση με την Ελλάδα που κατέθεσαν οι Ριζοσπάστες στη Βουλή τον Δεκέμβριο του 1850. Το γεγονός αυτό οδήγησε στη διάλυση της Ιονίου Βουλής από τον Ward και ακολούθως στην παραίτηση του Δημητρίου στα τέλη του 1851 (στη θέση του ανέλαβε ο Γεώργιος Κανδιάνος-Ρώμας). Δεν αποκλείεται οι θέσεις του Δημητρίου να έγιναν στόχος συκοφαντίας του στον Ward από τους πολιτικούς του αντιπάλους, όπως αφήνουν να εννοηθεί τα λεγόμενα του Διονυσίου στο γράμμα του αρ. 131.

³⁶ Η καταστροφή των επιστολών που αφορούσαν τη δίκη μεταξύ των δύο αδελφών δηλώνεται στον αρ. Β8 της *Αλληλογραφίας*, που είναι και το πρώτο γράμμα του Δημητρίου προς τον Διονύσιο που θίγει το ζήτημα της δίκης, χρονολογημένο όψιμα σε σχέση με το ξεκίνημά της, τον Αύγουστο του 1835 (αν και ο Δημήτριος, πρέπει να πούμε, αφήνει ανοιχτό και ένα άλλο ενδεχόμενο, αφού μιλάει για παράδοση όλης της σχετικής αλληλογραφίας σφραγισμένης σε έμπιστα χέρια). Η καταστροφή ή απόκρυψη της αλληλογραφίας σχετικά με τη δίκη επιβεβαιώνεται και από τα μεγάλα χρονικά κενά των γραμμάτων μεταξύ τους, όπως για παράδειγμα εκείνο μεταξύ του αρ. Β16 (Φεβρουάριος 1838) και του Β17 (Μάιος 1841).

³⁷ Ο Thomas Maitland ήταν ο πρώτος Αρμωστής της Επτανήσου (1817-1824) και το αυταρχικό του Σύνταγμα του 1817 έθετε τους πωλώνες της αγγλικής «Προστασίας». Για το υπόμνημα κατά του Συντάγματος Maitland (1821) βλ. Ελένη Τσαντσάνογλου, *Μια λανθάνουσα ποιητική σύνθεση του*

Σολωμού: το αυτόγραφο τετράδιο Ζακύνθου αρ. 11. Εκδοτική δοκιμή, Ερμής 1982, σ. 77-78, και Καψάσκης, *Ιδεολογική και πολιτική διαμόρφωση*, σ. 109-116. Μεταξύ των εμπνευστών-συντακτών του υπομνήματος ήταν ο Αναστάσιος Φλαμπουριάρας, ο Γεώργιος Δε Ρώσσης και ο Διονύσιος Σολωμός.

³⁸ Για τη στρ. 21 βλ. τις σημειώσεις του Λ. Πολίτη στο ΑΠ.1, σ. 336-337. Σημειωτέον ότι η στροφή αυτή, που μιλάει για την «ψεύτρα ελευθερία» της αγγλοκρατούμενης Επτανήσου, περιλαμβάνεται μεταξύ άλλων «ευαίσθητων» πολιτικά στροφών στα χρόνια της Ιεράς Συμμαχίας (στρ. 18-27). Εξάλλου, και η ωδή στον Μπάιρον είναι προκλητική, αν σκεφτεί κανείς ότι υμνεί το μαύρο πρόβατο της αγγλικής ιθύνουσας τάξης. Περιττό, δε, να σημειώσουμε πόσο απέχει ο φιλελευθερισμός όπως τον εννοούν και τον ασκούν οι Άγγλοι στην ίδια τους την πατρίδα, από τη σημασία του επαναστάτη-«καρμπονάρου» την οποία προσλαμβάνει στα μάτια τους ο φιλελευθερισμός όταν διεκδικείται από τους υποτελείς των «υποανάπτυκτων» χωρών που κατακτούν στο πλαίσιο της αποικιοκρατικής τους εξάπλωσης – ειδικά στα ταραγμένα εκείνα χρόνια του 19ου αιώνα με τους επαναστατικούς πυρήνες να εξαπλώνονται παντού στην Ευρώπη μετά τη Γαλλική Επανάσταση και τη ναπολεόντεια επιδρομή.

³⁹ Είναι χαρακτηριστικό, για τα νομικά τερτίπια του καθεστώτος, ότι οι νέοι κώδικες «Περί της γνησιοποίησεως των φυσικών τέκνων» είχαν συνταχθεί ήδη από το 1828/29, είχαν περάσει και ψηφιστεί από την Ιόνιο Βουλή το 1831/32 και περίμεναν -μόνο- την υπογραφή του Αρμοστή, μια δεκαετία! Το ζήτημα λύθηκε οριστικά μόλις το 1841 επί αρμοστείας Douglas. Βλ. Καπάδοχος, *Ο Σολωμός δέσμιος*, σ. 61 κ.εξ., 75, 94, 103.

⁴⁰ Βλ. Καψάσκης, *Ιδεολογική και πολιτική διαμόρφωση*, σ. 228-229, αλλά καλό είναι να διαβάσει κανείς όλο το κεφάλαιο για τις πολιτικές αντιπαραθέσεις των αδελφών Σολωμού με άλλα πρόσωπα του κύκλου τους.

⁴¹ Για τον Δε Ρώσση βλ. τα σχόλια του Λ. Πολίτη στον τόμο της *Αλληλογραφίας*, σ. 14-18. Ο Δε Ρώσσης παντρεύεται την αδελφή του Λοδοβίκου Στράνη, τη Σουζάνα. Σημειώνω επίσης ότι ο Στράνης είχε επιμεληθεί την έκδοση των *Rime Improvisate* (Κέρκυρα, 1822) και ότι τόσο ο Δε Ρώσσης όσο και ο Στράνης υπήρξαν «γραμματικοί» του Σολωμού, δηλαδή αντιγραφείς και καθαρογράφοι ποιημάτων του στα χρόνια της Ζακύνθου. Βλ. Louis Coutelle, «Τρεις γραμματικοί του Σολωμού» (1967), στο *Πλαισιώνοντας τον Σολωμό (1965-1989)*, Νεφέλη, Αθήνα 1990. Ο Δε Ρώσσης χρησίμευσε και ως μεταφραστής (από τα ιταλικά στα ελληνικά): βλ. λ.χ. αρ. 30, 33 στην *Αλληλογραφία* (και τα σχόλια του επιμελητή στις σ. 124-125).

⁴² Ουσιαστικά το μεγαλύτερο μέρος της αλληλογραφίας του Σολωμού την περίοδο της Ζακύνθου έχει ως παραλήπτη τον Δε Ρώσση (και μέσω αυτού και τον Στράνη). Τα γράμματα και τα σημειώματα δείχνουν τη στενή φιλία και οικειότητα που τους συνδέει. Σημειωτέον ότι μετά τη μετοίκηση του ποιητή στην Κέρκυρα μόνο ένα γράμμα του Σολωμού απευθύνεται στον Δε Ρώσση (αρ. 84), που είναι και το τελευταίο που του γράφει. Βλ. και τη μεθεπόμενη σημείωση.

⁴³ Βλ. στην *Αλληλογραφία*, αρ. 66, 71, 72, πβ. και Β5. Για τις οικονομικές δοσοληψίες του Σολωμού με τον Δε Ρώσση και τον Στράνη στα χρόνια της Ζακύνθου βλ. τις επιστολές και τα σχετικά σχόλια του επιμελητή στους αρ. 26, 29, 42, και ιδίως 46 (που φαίνεται να δημιουργεί κάποια ρωγμή στις σχέσεις, αν και το γράμμα είναι αρκετά ασαφές για να καταλάβουμε για ποια υπόθεση ακριβώς πρόκειται και ποιος είναι ο «μακρινός φίλος» που ζητάει «τους τόκους» από τον ποιητή).

⁴⁴ Για τις αρχικά θερμές και κατοπινά ψυχρές σχέσεις Σολωμού – Δε Ρώσση, καθώς και για τα πιθανά αίτια της διάστασης (οικονομικά, ίσως και πολιτικά ελατήρια), βλ. Ελένη Τσαντσάνογλου, *Μια λανθάνουσα ποιητική σύνθεση του Σολωμού*, σ. 76-83, 93-94, και Καψάσκης, *Ιδεολογική και πολιτική διαμόρφωση*, κυρίως σ. 188-209. Ίσως ο ποιητής να ένιωθε ότι ο φίλος του καταπάτησε τους κοινούς τους στόχους και αρχές με το που έγινε έπαρχος επί αρμοστείας Nugent (το διάστημα 1833-34). Ένα ενδεικτικό παράδειγμα: το καλοκαίρι του 1833, ως έπαρχος Ζακύνθου, ο Δε Ρώσσης μετατοπίζει το άγαλμα του Maitland (εξαιτίας του οποίου παραλίγο να χάσει τη ζωή του το 1821) σε πιο περίοπτη θέση, στο φόρο! Για το υπόμνημα κατά του Maitland που συνυπέγραψαν ο Σολωμός και ο Δε Ρώσσης βλ. παραπάνω, σμ. 37.

⁴⁵ Το πνεύμα της επιστολής του Μοντάνι (αρ. Β1 στην *Αλληλογραφία*) φαίνεται να ακολούθησε ο Διονύσιος ως πολίτης και ποιητής σε όλη τη διάρκεια του βίου του. Για την εκλεκτική τους συγγένεια σε ζητήματα ποιητικής και πολιτικής ηθικής βλ. τα ενδιαφέροντα σχόλια του Louis Coutelle, *Για την πνευματική διαμόρφωση του Διονύσιου Σολωμού (1815-1833)*, μτφρ. Σωκράτης

Καψάσκης – Ανδριάνα Χαχλά – Αφροδίτη Αθανασοπούλου, επιμ. έκδοσης Δημήτρης Αρβανιτάκης, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη 2009, σ. 134-139.

⁴⁶ Βλ. Αφροδίτη Αθανασοπούλου, «Από τις Κρητικές κωμωδίες στα σατιρικά όνειρα του Σολωμού», στον τόμο: *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία*, επιμ. Κ. Α. Δημάδης, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 2015, τ. Β', 785-819.